

विशेषणद्वारापि । यथा कृष्णागुरुप्रभववन्निमानयं
कटुकासुरभिपाण्डरधूमवत्त्वात् । अयञ्च बाधाश्रया-
सिद्धस्वरूपासिद्धासाधारणसंकीर्णः क्वचित् ॥

ध्येन धर्मिणोऽपि त्रैविध्याभिधानमिति वदन्ति । अयञ्चेत्यादि ।
बाधस्वरूपासिद्धयन्यतरसङ्करस्तु आवश्यकोऽन्यसङ्करस्तु क्वचित्को
ज्ञानासङ्कराच्च पार्थक्यम् ॥

रूपासिद्ध्योरन्यतरस्यावश्यकत्वात्तत्र क्वचित्क्त्वासम्भवादाह बा-
धेति । हेतुविशेषणासिद्ध्यादिभिरपि क्वचित्साङ्कर्यसंभवादाश्रया-
सिद्ध्यादिपदस्योपलक्षणपरत्वमित्याशयेनाह अन्यसङ्करस्त्विति ।
ननु विरुद्धहेतौ बाधासिद्ध्योरन्यतरस्यावश्यकत्वे तदेवास्तु दूषणं
कृतं विरोधेनेत्यत आह ज्ञानेति ॥

इति श्रीजागदीशतर्कालङ्कारविरचितायामनुमानचिन्तामणि-
दीधितिव्याख्यायां विरुद्धग्रन्थः समाप्तः ।

चिन्तामणेः सत्प्रतिपक्षः ।

सत्प्रतिपक्षत्वं न समानबलबोधितसाध्यविपर्यय-
लिङ्गत्वम्, परस्परप्रतिबन्धेनोभयोरबोधकत्वात् । बल-
ञ्च न सपक्षसत्त्वादि, व्यतिरेकिष्यभावात् । नापि स-
मानव्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वम्, विरोधेनैकत्र तद्भङ्गनियमा-
त् । नापि व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातत्वम्, विरोधिव्याप्ति-
पक्षधर्मताविशिष्टज्ञानयोरन्यतरभ्रमत्वनियमेन नित्यत्व-
व्याप्तश्रावणत्वादिविशिष्ट्याप्रसिद्ध्याऽऽरोपयितुमशक्य-
त्वात् । न च साध्यव्याप्यस्य पक्षधर्मता पक्षधर्मस्य वा
साध्यव्याप्यतारोप्येति वाच्यम् । एकत्र तदुभयाभावात्

दीधित्याः सत्प्रतिपक्षः ।

—०*०—

एकत्र तदुभय इति । व्याप्ये पक्षधर्मतायाः पक्षधर्मे च व्या-

जागदीश्याः सत्प्रतिपक्षः ।

ननु व्याप्ये पक्षधर्मत्वस्य पक्षधर्मे वा व्याप्यत्वस्याऽऽरोप-
पक्षलक्षणघटको न तु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वस्यारोप इत्येकत्रेत्या-
दिमूलासङ्कतिरतो भावार्थमाह व्याप्य इत्यादि । अव्यापकः सकल-

विशिष्टस्याऽप्रसिद्ध्या तद्वैशिष्ट्यस्यारोपासम्भवात् । ना-
प्यनिर्द्धारितविशेषेण बोधितसाध्यविपर्ययकत्वम्, उ-
भयोरबोधकत्वात् । विशेषश्च न व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूपः,
एकत्र तद्भङ्गनियमात् ॥

प्यत्वस्यारोपः प्रत्येकमव्यापकोऽतो विशिष्टस्यारोपो वाच्यः, स
चैकधर्मिणि विरोधिव्याप्यद्वयविरहाद्विशिष्टस्याऽप्रसिद्ध्या न सम्भ-
वतीत्यर्थः । विरुद्धादौ साधने स्वव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्या-
प्तेरप्रसिद्धेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । एकत्र तद्भङ्गेति । तथा चाऽन्यतरत्वेन
तदवधारणमस्तीति भावः ॥

सत्प्रतिपक्षावृत्तिः । ननु विरोधिव्याप्या पक्षधर्मतया च ज्ञातत्वोक्तौ
विशिष्टाप्रसिद्धिर्न क्षतिकरीत्यतः स्वयं तत्साधारणदोषमाह विरु-
द्धादाविति । आदिना व्यभिचार्याद्युपग्रहः । तथा च पर्वतो बन्धि-
मान्धूमादित्यस्य प्रतिपक्षे पर्वतो न बन्धिमान्पर्वतत्वादित्यादावव्या-
प्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणम् । तमो न द्रव्यमालोकानपेक्षचक्षुर्ग्रा-
ह्यत्वादित्यस्य प्रतिपक्षे तमो द्रव्यं रूपवत्त्वादित्यादौ हेतुताघटकस-
मवायेन पक्षवृत्तित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्द्रष्टव्या । ननु व्याप्तिभङ्गो व्या-
प्यंशे भ्रमत्वं तथा चैकत्र तन्नियमेपि तदनवधारणादुक्तलक्षणं नि-
र्दुष्टमेवेत्यत आह तथा चेति । अन्यतरत्वेन भङ्गाभङ्गान्यतरत्वेन ।
तथा च व्याप्याद्यंशे भ्रमत्वतदभावान्यतरवत्तया निर्णयदशायां वि-
रोधिपरामर्शद्वयात्मकप्रतिपक्षे लक्षणाव्याप्तिरिति भावः ॥

इति जागदीश्यां सत्प्रतिपक्षपूर्वपक्षग्रन्थः समाप्तः ।

उच्यते । साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोप-
स्थित्या प्रतिरुद्धकार्यलिङ्गत्वं तत्त्वम् । बलञ्च व्या-

सत्प्रतिपक्षितव्यवहारो हि सत्यसति वा साधने नाऽपरामृ-
ष्यमाणे नाप्यविद्यमानविरोधिपरामर्शे, अत एव सन् प्रतिपक्षो वि-
रोधिव्याप्यादिमत्तया परामृष्यमाणो हेतुः विरोधिपरामर्शो वा य-
स्य परामृष्यमाणस्य हेतोरसौ सत्प्रतिपक्ष इति विग्रहमपि वर्णय-
न्ति, अतस्तदनुसारेणैव व्यवहारौपयिकं लक्षणमाह साध्येति ।
बाधाश्रयासिद्धिनिर्णयवारणाय समर्थान्तम् । न चासौ न व्या-
प्तिपक्षधर्मतात्मकवलोपस्थितिरिति वाच्यम् । व्याप्तिपक्षधर्मताविर-

अथ सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तः ।

मूलोक्तसत्प्रतिपक्षोपाधेः सद्धेतावपि सत्त्वात्तत्र च हेत्वाभा-
ससामान्यलक्षणासत्त्वादेतस्य तद्विभाजकत्वानुपपत्तिरतो व्यवहा-
रौपयिकप्रतिपक्षपरतया मूलं समर्थयति सत्प्रतिपक्षितेति । सति
समीचीने । एवमग्रेपि । अत एवेति । विग्रहमपि वर्णयन्तीत्यन्वयः ।
अविद्यमानलिङ्गकविरोधिपरामर्शस्थलीयप्रतिपक्षाव्याप्तेराह विरो-
धिपरामर्शो वेति । यस्येत्यनेन केवलहेतुबोधने तस्याऽपरामृष्यमाण-
तादशायामपि सत्प्रतिपक्षितत्वापत्तिरतः पूरयति परामृष्यमाणस्येति ।
बाधेत्यादि । काश्चनमयहदो न बन्धिमानित्येवं बाधनिर्णयेन हदो न
काश्चनमय इत्येवमाश्रयासिद्ध्या वा प्रतिरुद्धानुमितिस्वरूपकार्यके
काश्चनमयहदो बन्धिव्याप्यधूमवानित्यादिपरामर्शविषये धूमादाव-
तिव्याप्तिवारणार्थं समर्थान्तमुपस्थितिविशेषणमित्यर्थः । असौ प्रो-
क्तबाधादिनिर्णयः । व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकेति । तादृशबलस्यैव मूलो-
क्तत्वादिति भावः । साध्यत्व इति । तथा च पर्वतो बन्धिव्याप्यधू-

इस्य साध्यत्वे पक्षतावच्छेदकत्वे वा तत्सम्भवात् । पक्षः साध्या-
भावव्याप्यवान् साध्यं पक्षवृत्तिर्वाभावव्याप्यवदिति पक्षस्य,
व्यापकभेदेन च अन्वयव्यतिरेकभेदेन च व्याप्तेश्च भिन्नत्वादेको-
पादानेऽन्यासंग्रहेण बलस्याऽविवक्षितत्वाच्च । साध्यधीविरोध्यनु-
मितिजनकज्ञानविषयत्वेन तदुपादाय तदुपस्थित्यभिधानञ्च शिरोवे-

माभाववान्धूमादित्यत्र पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्याकारेण लौ-
किकसन्निकर्षादिजनितेन बाधात्मकव्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयेन प्रति-
रुद्धकार्यत्वादेतादृशधूमाभावव्याप्यधूमवत्तापरामर्शविषये धूमेऽति-
व्याप्तिरिति भावः । आश्रयासिद्ध्यातिव्याप्यर्थमाह पक्षतावच्छेदकत्वे
वेति । तथा च वह्निव्याप्यधूमशून्यः पर्वतो वह्निमानालोकादित्यत्र
वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतलक्षणाश्रयासिद्ध्यात्मकव्याप्तिपक्षधर्मत्वोप-
स्थित्या प्रतिरुद्धकार्यके परामृष्यमाणालोकादिहेतावतिव्याप्तिरिति
भावः । ननूक्तव्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रकृतसाध्यानिरूपितत्वात् तदा-
त्मकवाधातिव्याप्तिरतः पक्षधर्मतायाः व्याप्तेश्चाऽननुगतत्वात्तदात्मकं
बलं लक्षणे प्रवेश्यमेव नेत्याशयेनाह पक्ष इति । पक्षस्येति । एवं क्रमेण
विरोधिपरामर्शीयपक्षस्येत्यर्थः । भिन्नत्वादित्यत्रेतनेनाऽन्वयः । व्या-
पकभेदेनोक्तं । प्रथमे साध्याभावो व्यापको द्वितीये तु पक्षवृत्तिर्वा-
भावस्तथेति व्यापकभेदेन विरोधिव्याप्तेश्च भिन्नत्वादित्यर्थः । ननु पक्ष-
धर्मिकसाध्यवत्तानुमितौ तद्धर्मिकसाध्याभावव्याप्यवत्ताबुद्धेरेव
प्रतिरोधकत्वमते पक्षव्यापकयोर्भेदाद्बलस्याऽननुगमासम्भव इत्यत
आह अन्वयव्यतिरेकभेदेन चेति । इदमुपलक्षणम् । व्यापकसामा-
नाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेः साधनभेदेनापि भेदो बोध्यः । एवं सर्व-
त्रैव व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्द्वयोरपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धभेदादननुग-
मो द्रष्टव्यः । ननु विरोधिव्याप्तिपक्षधर्मतात्मकं बलमेवानुगतरूपे-
णोपादाय समर्थान्तं विशेषणमेव किमिति न त्यज्यते इत्यत आह
साध्यधीति । प्रकृतपक्षधर्मिकसाध्यवत्ताधीविरोधिनी याऽनुमितस्त-
ज्जनकज्ञानविषयत्वेन विरोधिव्याप्तिपक्षधर्मतात्मकं बलमुपादेयमि-
त्यर्थः । शिरोवेष्टनेनेति । तथा च लाघवात्समर्थान्तभागेनैवोपस्थितौ

ष्टनेन नासिकास्पर्शमनुधावति । साध्यस्य साध्यसिद्धेर्विरोधिण्याः
पक्षो न साध्यवानित्याद्युपस्थितेः, साध्यविरोधी साध्यवत्ताज्ञानप्रति-
बन्धकज्ञानविषयो बाधः साध्याभावादिमत्पक्षादिः, तदुपस्थितेर्वा
जननयोग्यया समानया बलोपस्थित्या तथाविधव्याप्त्यादिवुद्ध्या,

साध्यविरोध्यनुमितिजनकत्वस्य लाभसम्भवात्तादृशानुमितिजनक-
ज्ञानविषयत्वमुपस्थितिविशेषणं गौरवग्रस्तमिति भावः । ननु साध्या-
भाववत्ताद्युपस्थितेः साध्यप्रतिबन्धकत्वरूपतद्विरोधित्वाभावाल्लक्ष-
णासम्भव इत्यतो व्याचष्टे साध्यस्येत्यादि । साध्याभाववत्त्वोपस्थितिं
परित्यज्य साध्यसिद्धिविरोध्युपस्थितित्वेनानुगतधर्मेण प्रवेशस्य फलं
दर्शयति पक्ष इति । न साध्यवान् साध्यवद्भिन्नः । तथा च साध्या-
भावोपस्थितिसमर्थेत्युक्तौ साध्यवदन्यत्वादिव्याप्यवत्तापरामर्शस्थ-
लीयप्रतिपक्षाव्याप्तिः स्यादिति भावः । उपस्थितेरित्यस्य जननयो-
ग्येत्यन्वयः । साध्यपदस्य सिद्धिपरतायामाधुनिकलक्षणापत्तेः
कल्पान्तरमाह साध्यविरोधीत्यादि । अत्र विरोधिपदस्य प्रतिबन्ध-
कज्ञानविषयत्वेन बोधने शक्तिर्निरुद्धलक्षणा वा फलतो न कश्चिद्विशे-
षः । साध्याभाववत्पक्षस्योपस्थित्यभिधाने साध्यादिधर्मिकपक्षवृत्ति-
त्वाभावव्याप्यवत्तापरामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षाव्याप्तिरतः साध्य-
विरोधित्वेनानुगतानामुपस्थितिर्निवेशितेत्यावेदयितुमाह साध्याभा-
वादिमदिति । आदिपदाभ्यां पक्षावृत्तित्वविशिष्टसाध्याद्युपग्रहः । त-
दुपस्थितेर्वेति । वाकारोऽनास्थायाम् । यत्र पर्वतो वह्निमान्प्रमेयो वा
धूमादित्यादौ साध्याभाववत्पक्षादिकं साध्याभावादिकं वा न प्रसि-
द्धं तत्रत्यसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिभिर्या पूर्वकल्पस्यैवानुसरणीयत्वात्तत्र
च साध्यधीविरोधिण्या भ्रमरूपाया एवोपस्थितेः सौलभ्यादिति ध्ये-
यम् । उपस्थापनेत्यत्र णिजर्थस्य विवरणं जननेति । समर्थेत्यस्य वि-
वरणं योग्ययेति । जनकतावच्छेदकधर्मविशिष्टयेति समुदितार्थः ।
समानत्वस्य बलविशेषणत्वभ्रमं निराकुर्वन्नाह समानयेति । बलो-
पस्थित्येति यथाश्रुताभिप्रायेण । अत एव विवृणोति तथाविधेति ।
साध्याभावादिनिरूपितेत्यर्थः । व्याप्त्यादीत्यादिना पक्षधर्मत्वोपग्रहः ।
प्रागुक्तरीत्याऽननुगमात् बलस्य लक्षणाघटकत्वे तु समानया उपस्थि-

प्रतिरुद्धं कार्यं यस्य तादृशल्लिङ्गत्वमित्यर्थः । विरोधिपक्षेऽपि वि-
षयत्वलक्षणयोग्यताशालिन्या अप्युपस्थितेऽपि प्रामाण्यग्रहे सत्प्रतिप-
क्षत्वात्सम्पादकत्वात् कार्यप्रतिरोधानुधावनम् । समानत्वञ्चाऽगृही-
ताप्रामाण्यकसाध्यसिद्धयौपयिकपरामर्शकालीनत्वम् । असति
गृहीताप्रामाण्यके वा परामर्शे सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहारविरहात् ।
यत्तु प्रामाण्यनिर्णयेनाऽधिकबलतया बाधकस्य विरोधिपरामर्शस्य

त्या प्रतिरुद्धं कार्यं यस्येत्येवं योजना कार्या । ननु साध्यविरोध्युप-
स्थापनसमर्थोपस्थितिसमानकालीनसाध्यपरामर्शविषयलिङ्गत्वमित्ये-
वास्तु तादृशोपस्थितिप्रतिरुद्धकार्यकत्वपर्यन्तं व्यर्थमत आह विरो-
धीति । शालिन्या अपीत्यन्तेन साध्यविरोध्युपस्थितिसमर्थत्वमादर्शि-
तम् । परामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानाभावस्य पृथगेवाऽनुमितिहेतुत्वमि-
त्याशयेनेदम् । ननु हेतौ साध्यपरामर्शाभावदशायामप्रामाण्यज्ञाना-
स्कन्धितसाध्यपरामर्शदशायां वा विरोधिपरामर्शप्रतिरुद्धकार्यकत्व-
सम्भवात् तदानीमपि सत्प्रतिपक्षत्वापत्तिरत आह समानत्व चेति ।
साध्यपरामर्शानां व्याप्तिभेदेन नानात्वात्तेषामनुगमकं धर्ममाह
साध्यसिद्धयौपयिकेति । प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटित-
धर्मावच्छिन्नकार्यनानिरूपितकारणताशालिज्ञानकालीनत्वमित्यर्थः ।
साध्यसिद्धयौपयिकज्ञानकालीनत्वस्य फलमाह असतीति । परामर्श
इत्यग्रणान्वयः । अगृहीताप्रामाण्यकेत्यस्य फलमाह गृहीताप्रा-
ण्यक इति । अत्र साध्यपरामर्शे यद्यदप्रामाण्यधीदशायां न सत्प्र-
तिपक्षत्वव्यवहारः तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावकूटवत्त्वं निवेश्यमतो न
कोपि दोषः । सत्प्रतिपक्षितेति । हेतोः सत्प्रतिपक्षितत्वग्रहविरहादि-
त्यर्थः । मिश्रमतमाह यत्त्विति । बाधकस्य साध्याभावानुमितिजन-
कस्य । समानेतीति । तथा च निश्चितप्रामाण्यकसाध्यपरामर्शका-
लीनत्वमेवोपस्थितेः समानबलत्वं मिश्राभिप्रेतमिति भावः । व्यभि-
चारेणेति । अनिश्चितप्रामाण्यकेनापि परामर्शेन स्वसाध्यानुमितेरु-
त्पादेन विपरीतानुमितेश्च प्रतिबन्धकत्वेन प्रामाण्यनिश्चयस्य ज-
नकतानवच्छेदकत्वादित्यर्थः । तथा च यावद्वैक्याऽप्रामाण्यं न गृह्यते

वारणाय समानेति । तदसत् । व्यभिचारेण प्रामाण्यग्रहस्याऽवल-
त्वात्, अन्यत्राऽप्रामाण्यग्रहानुकूलत्वेनैव क्वचित्तदुपयोगात् । बल-
पदोपसन्दानाच्चोक्तरूपलाभान्न तद्वैयर्थ्यम् । लिङ्गपदोपादाना-
च्च स्वीयलिङ्गतौपयिकपरामर्शलाभादात्मादेर्व्युदासः । विरोधि-
परामर्शप्रतिरुद्धकार्यकत्वविशिष्टपरामर्शविषयत्वन्तु फलितार्थः ।

तावद्विरोधिपरामर्शयोः प्रतिपक्षितत्वमिष्टमेवेति तद्वारणार्थं समान-
पदं व्यर्थमिति भावः । नन्वेवं विरोधिपरामर्शस्य प्रामाण्यग्रहानुस-
रणं व्यर्थमत आह अन्यत्रेति । साध्यपरामर्श इत्यर्थः । अप्रामा-
ण्यानुमापकव्याप्त्यादिप्रतिसन्धानस्य सार्वत्रिकत्वाभावादाह क्व
चिदिति । तदुपयोगात् विरोधिपरामर्शस्य प्रामाण्यनिश्चयस्योपयो-
गात् । ननु साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानोपस्थित्या प्रतिरुद्ध-
कार्यकत्वमेव यदि सम्यक् तर्हि बलं मूलकृता किमित्युपात्तमत
आह बलपदेति । समानबलपदस्येत्यादिः । उक्तेति । अगृहीताप्रा-
माण्यकसाध्यपरामर्शकालीनत्वरूपेत्यर्थः । तथा च समानपदेनोक्ता-
केवलान्वयित्वाद्यथाश्रुतलिङ्गपदेनात्मादेर्वारणासम्भवादाह स्वीयेति ।
तथा च स्वलिङ्गकप्रकृतसाध्यसिद्धयौपयिकत्वेनैव परामर्शो निवेश-
नीय इति भावः । नन्वेतावता स्वलिङ्गकप्रकृतसाध्यसिद्धयौपयिकागृ-
हीताप्रामाण्यकपरामर्शकालीनसाध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानब-
लोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्यकत्वं फलितं तच्च मणिकारमते लिङ्गस्या-
ऽकारणत्वाद्बाधितमतो निष्कर्षमाह विरोधिपरामर्शेति । पक्षधर्मि-
कसाध्यविरोध्युन्नयनसमर्थस्वसमानकालीनपरामर्शप्रतिरुद्धकार्यके-
त्यर्थः । स्वं साध्यपरामर्शः । तेन विरोधिपरामर्शाभावजन्यकार्य-
कत्वपर्यवसितस्य विरोधिपरामर्शप्रतिरुद्धकार्यकत्वस्य कालान्त-
रीयविरोधिपरामर्शमादायापि केवले साध्यपरामर्शे सम्भवात्तदानीं
नातिव्याप्तिः । न च निर्वन्धिर्वन्धिः शून्यो जलत्वादित्यादौ प्रकृतपक्ष-
कप्रकृतसाध्याभावानुमित्यप्रसिद्ध्या तत्र तयोर्विरोधिपरामर्शयोः
सत्प्रतिपक्षता न स्यादिति वाच्यम् । साध्यविरोधिविधेयकानु-

अगृहीताप्रामाण्यकत्वसम्बलितयोग्यतोपादाने तु बाधोपस्थितिसम-
र्थपरामर्शकालीनसाध्यसिद्धिसमर्थपरामर्शविषयत्वं वाच्यं तत्त्वम् ।

मितिजनकतावच्छेदकीभूतप्रकारितावच्छिन्नपक्षविशेषिताकनिश्चय-
स्य विवक्षितत्वात्, एतल्लभार्थमेव परामर्शस्योपादानं, तदभा-
वेन तदभावव्याप्येन वा विशिष्टधर्मिणि तद्वत्ताज्ञानस्यैवाऽनभ्युपग-
मेन वन्ह्यभावविशिष्टे धर्मिणि वन्ह्यव्याप्यवत्तापरामर्शोत्पादे बाध-
काभावादिति भावः । विशिष्टेति । स्वलिङ्गकप्रकृतपक्षकसाध्यसि-
द्धौपयिकागृहीताप्रामाण्यकपरामर्शविषयत्वमित्यर्थः । अत्रापि स्व-
लिङ्गकसाध्यविधेयकानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारित्वावच्छिन्नप-
क्षविशेषिताकनिश्चयस्य लाभार्थं परामर्शपदम् । तेन निर्वन्हिर्व-
न्हिमान्धृमादित्यादिस्थले प्रकृतपक्षकसाध्यानुमित्यप्रसिद्धावपि वि-
रोधिपरामर्शयोर्नाव्याप्तिः । अनाहार्ययोरेव च विरोधिपरामर्शयोः
सत्प्रतिपक्षव्यवहारोपयिकत्वात् वन्हिमान् वन्ह्यव्यभिचारिधर्मादि-
त्यादिस्थलीयपरामर्शयोरेवसंग्रहेऽपि न क्षतिरिति ध्येयम् । अथाऽगृही-
ताप्रामाण्यकपरामर्शत्वेनैवानुमितिहेतुत्वं, परामर्शधर्मिकतत्तदप्रामा-
ण्यज्ञानाभावत्वेन परामर्शत्वेन च प्रत्येकरूपेण अनुमितिहेतुत्वे स्व-
धर्मिकभ्रमत्वावगाह्येकपरामर्शोत्तरं साध्यस्य परामर्शान्तरादनुमि-
त्यनुत्पादापत्तेः, तदप्रामाण्यज्ञानव्यक्तरपि अनुमितिविरोधित्वात्,
अन्यथा द्वितीयपरामर्शोत्पादक्षणे एव अनुमित्यापत्तेः तथा च विरो-
धिपरामर्शस्याऽप्रामाण्यज्ञानदशायां साध्यविरोध्युन्नयनस्वरूपयो-
ग्यत्वाभावादेव तस्य सत्प्रतिपक्षत्वासम्पादकत्वात् कार्यप्रतिरोधा-
नुधावनं विफलमित्याशयेनाह अगृहीतेत्यादि । बाधोपस्थितिसमर्थ-
ति । प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यसिद्धौपयिकसाध्यसिद्धिविरोध्युन्नयन-
स्वरूपयोग्येत्यर्थः । तेन साध्यवदन्यत्वादिव्याप्यवत्तापरामर्शस्या-
प्युपग्रहः । निरुक्तपरामर्शकालीनत्वं तादृशपरामर्शविशिष्टत्वम् । सा-
तेन पुरुषान्तरीयविरोधिपरामर्शकालीनत्वमादाय नातिप्रसङ्गः । सा-
ध्यसिद्धिसमर्थेति । प्रकृतपक्षकस्वलिङ्गकसाध्यानुमितिस्वरूपयोग्ये-
त्यर्थः । साध्यायपरामर्शस्याऽप्रामाण्यज्ञानदशायां न साध्यानुमितिस-

तिपक्षधर्मते । विरोधिबोधकान्यगमकतौपयिकरूपसम्प-
त्तिमत्तया ज्ञायमानेन प्रतिरुद्धकार्यत्वं वा तत्त्वम् ।
स्थापनाया व्याप्तिपक्षधर्मत्वमुभयवासिसिद्धम्, वादिना

यदि चायं वन्ह्यव्याप्यवान् वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्यवांश्चेति पराम-
र्शादयं वन्हिमान् वन्ह्यभावव्याप्यवांश्चेत्यनुमितिः प्रामाणिकी न तु
सत्प्रतिपक्षत्वं, तदा कार्यप्रतिरोधोऽवश्यमुपादेयः, अजनितविरो-
धिबोधकत्वेन च विरोधिपरामर्शो विशेषणीयः । अत एवाऽग्रिमल-
क्षणे विरोधिबोधकान्येति फलतो ज्ञानविशेषणम् । एकस्याऽप्रामाण्य-
ग्रहेऽपरेणानुमितिजननात् तद्वारणाय वा तत् । प्रतिरुद्धकार्यत्वञ्च
प्रतिरुद्धकार्यपरामर्शविषयत्वम् । एकदेखादि । न च द्वितीयस्य

मर्थत्वमतो नातिप्रसङ्गः । विरुद्धयोरनाहार्यैकनिर्णयागोचरत्वानिय-
मादेकत्र धर्मिणि वन्हेस्तदभावव्याप्यवत्तायाश्च समूहालम्बनानुमि-
त्यसम्भवादिचेत्युक्तम् । न त्विति । न पुनः फलीभूतेन वन्ह्यभाव-
व्याप्यवत्तापरामर्शेन प्रागुपजातवन्ह्यव्याप्यवत्तापरामर्शस्य कार्य-
प्रतिरोध इत्यर्थः । अवश्यमिति । विरोधिपरामर्शप्रतिरुद्धकार्यक
एव परामृश्यमाणहेतौ प्राचां मते प्रतिपक्षितव्यवहारादिति भावः ।
तन्वेवमपि तत्रैव वन्ह्यव्याप्यवत्तापरामर्शेन प्रतिरुद्धकार्यके वन्ह्य-
भावसाध्यकपरामर्शविषयहेतावतिव्याप्तितादवस्थयमत आह अज-
नितेति । अत एवेति । यत एवाऽजनितफलकस्यैव विरोधिपरामर्श-
स्य प्रतिपक्षितव्यवहारोपयोगित्वमत एवेत्यर्थः । समासनिविष्टतया
यथाश्रुतस्य गमकतौपयिकरूपेणैव साकाङ्क्षत्वादाह फलत इति ।
स्वमते प्रागुक्तसमूहालम्बनानुमितेरप्रामाणिकत्वात्तद्वारणासम्भवा-
दाह एकस्येति । परामर्शस्येति शेषः । तत् विरोधिबोधकान्यपदम् ।
लिङ्गस्यानुमित्यजनकत्वादव्याप्तेरात्मादावतिव्याप्तेऽग्निसलक्षणा-
पि प्रतिरुद्धकार्यकत्वदलं व्याचष्टे प्रतिरुद्धेति । मूले उभयोर्नि-

तदभावानुपन्यासात्, द्वितीयस्य तत्त्वमन्यतरासिद्धमिति प्रथमेन द्वितीयं बाधितमिति स्वार्थानुमान एवायं दोष इत्येके । तन्न । एकदानिरन्तरयोर्वोभयोर्व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातयोः प्रतिपक्षत्वात् । युगपदुपस्थितेश्च कारणवशेन स्वपरसाधारणत्वात् । अथ वस्तुनोऽद्वयात्मकत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्ग एकतावश्यक इति स एव दोषः । न च तयोर्विरोधभङ्गेऽप्युपपत्तेर्न व्याप्त्यादिभङ्गनियम इ-

परामर्शस्योत्पादनसमये पूर्वणानुमितिजननात् कथं नैरन्तर्यमिति वाच्यम् । साधकमानादिवशेन क्षणमनुमित्यनुत्पादसम्भवात् । स्वपरेति । अयं भावः । न खलु सम्भवन्तः सर्वः एव हेत्वाभासाः समुद्भावाः, आधिक्यप्रसङ्गात्, परन्तु यथाकाममेकः, तथा च प्रतिपक्षोद्भावेऽपि नाऽप्रतिषेधमात्रेण व्याप्त्याद्यभ्युपगम इति । प्र-

त्यस्य हेत्वोरित्यर्थः । ज्ञातयोरित्यत्र च भावे क्तः । तथा चैकदा क्रमिकयोर्वा हेतुद्वये व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोः प्रतिपक्षत्वादित्यर्थः । दीधितौ साधकमानादीत्यादिपदेन विरोधिपरामर्शसामग्न्या अपि साध्यानुमितिर्विरोधित्वात्तदुपग्रहः । द्वितीयपरामर्शोत्तरकालं तेनैव पूर्वाधीनानुमितेः प्रतिरोधसम्भवादाह क्षणमिति । ननु स्वपरेत्यादिमूलेन युगपदुत्पन्नयोर्विरोधिपरामर्शयोः परार्थस्थले प्रतिपक्षत्वव्यवस्थापनेऽप्याशङ्कितं क्रमोत्पन्नयोस्तथात्वं नोपपादितमेवेत्यतो भावमाह अयमिति । सर्व एवेति । समयबन्धं विनेत्यादिः । आधिक्यप्रसङ्गादिति । आधिक्याख्यनिग्रहस्थानप्रसङ्गादित्यर्थः । साधनद्वये इव दूषणद्वयेऽप्याकाङ्क्षाविरहस्याऽविशिष्टत्वादित्यर्थः । तथा चाधिक्याभियैव स्थापनाहेतौ प्रतिवादिना व्याप्त्यादिविरहानुपन्यास-

ति वाच्यम् । अविरोधेऽप्यनुमित्यविरोधात्, विरोधे तु व्याप्तिभङ्गनियमादिति चेन्न । प्रतिरुद्धत्वज्ञानानन्तरं व्याप्त्यादिभङ्गज्ञानमित्युपजीव्यत्वेन व्यभिचारवदस्यापि दोषत्वात् । ननु साध्यतदभावयोरिव तद्व्याप्यत्वेनावधारितयोर्विरोधादेकत्र न निश्चयः किन्तु संशयः, निश्चये वाऽन्यतरव्याप्तिसंशय इति व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्न । उभयोरेकत्र निश्चयानन्तरमन्यतरव्याप्तिसंशय इत्युपजीव्यत्वेनाऽस्य भिन्नत्वात् । दूषकताबीजन्तु समबलवि-

तिरुद्धत्वेति । प्रतिरोधप्रयोजकविरोधिव्याप्त्यादीत्यर्थः । उभयोरिति । परस्पराभावव्याप्यत्वं हि हेत्वोर्विरोधः, तदग्रहे च तयोरेकत्र निर्णयो न विरुध्यते इति भावः । दूषकतेति । विरोधिपरामर्शम-

सम्भवान्न तस्य व्याप्त्यादिकं प्रतिवादिसिद्धमिति तस्य बाधकत्वायोगात् परार्थस्थलेऽपि क्रमोत्पन्नयोर्विरोधिपरामर्शयोः प्रतिपक्षविधया दोषत्वं सम्भवत्येवेति भावः । ननु कार्यानुत्पादरूपप्रतिरुद्धत्वस्य ज्ञानं न व्याप्त्यादिभङ्गज्ञानस्योपजीव्यं न वा तथात्वेऽपि विरोधिपरामर्शयोर्दोषत्वसम्भव इत्यत आह प्रतिरोधप्रयोजकेति । ननु मिथो विरुद्धयोः साधनयोरेकत्र निश्चयस्यासम्भवस्य प्रागुक्तत्वादुभयोरेकत्र निश्चयोत्तरमित्याद्यसङ्गतमत आह परस्पराभावेति । तदग्रहे चेति । हेत्वोः परस्पराभावव्याप्यत्वाग्रहे चेत्यर्थः । तथा च तद्वहस्य सत्त्वासत्त्वाभ्यामेव शङ्कासिद्धान्ताविति भावः । विरोधिसामग्न्याः सत्त्वे साध्यविरोध्यनुमित्यावश्यकतया प्रतिपक्ष एव न सम्भवतीत्यतो विरोधिसामग्रीपदमसाधारणकारणपरं वाच्यमित्याशयेन व्याचष्टे विरोधीत्यादि । तस्य विरोधिपरामर्शस्य । स्वरूपसतो व्याप्त्या-

रोधिसामग्रीप्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्वं, न तु व्याप्ति-
पक्षधर्मताविरह एव । सद्धेतोरपि सत्प्रतिपक्षत्वात् ।
एकत्र व्याप्तिभङ्गज्ञानद्वारा वाऽस्य दूषकत्वम् । चक्षु-

त्वे नियमेन परामर्शान्तरादनुमित्यनुत्पादः तस्यानुमितिविरोधित्वं
कल्पयति न तु तेन ज्ञाप्यमानस्य व्याप्त्यादिविरहस्य, सद्धेतावपि
तस्यानुमितिविरोधित्वादित्यर्थः । व्याप्त्यादिविरहज्ञानद्वारा अस्य
दूषकत्वमाह एकत्रेति । वाकारोऽनास्थायाम् । प्राथमिकावश्यकानु-
मितिप्रतिरोधनैव तथात्वात् परमुखनिरीक्षकत्वेन तद्विषयस्याऽऽभा-
सत्वायोगाच्चेति । ननु विरोधिपरामर्शो यदि विपरीतनिर्णयवि-

दिविरहस्य दोषत्वे व्यभिचारिहेतुकानुमितिः कदापि न स्यादत
आह तेनेति । विरोधिपरामर्शेन ज्ञाप्यमानस्येत्यर्थः । इत्थं च मूले-
पि व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एवेत्यस्य ज्ञायमान इति शेषः । विरह-
स्येति । विरोधित्वं कल्पयतीत्यनुषज्यते । तस्य विरोधिपरामर्श-
स्य । सद्धेतौ व्याप्त्यादेर्विरहस्यासम्भवादिति भावः । पक्षधर्मता-
भङ्गानुक्त्या मूलस्य न्यूनतामपाकुर्वन्नाह व्याप्त्यादीति । तथा च
मूले व्याप्तिभङ्गेत्यत्र व्याप्तिपदमनुमित्यौ पथिकपरमिति भावः ।
अनास्थायां हेतुमाह प्राथमिकेति । विरोधिपरामर्शाभ्यां व्याप्त्यादि-
भङ्गकल्पनादशायामप्यनुमितेरनुत्पत्त्या प्राथमिकेन साक्षादनुमितिप्र-
तिरोधेनैव तयोर्दूषकत्वादित्यर्थः । ननु साक्षात् दूषकत्वं न व्यापार-
द्वारा दूषकत्वस्य बाधकं द्वयोः समावेशे क्षत्यभावादत आह
परमुखेति । तद्विषयस्येति । विरोधिपरामर्शस्येत्यर्थः । अयोगादिति ।
अनुमितेस्तत्करणज्ञानस्य वा साक्षाद्विरोधिन एव हेत्वाभासत्वाद-
न्ययोपाधेरपि तथात्वापत्तेरिति भावः । चक्षुरित्यादिमूलस्याऽर्थान्त-
रत्वं निराकुर्वन्नाह नन्विति । विशेषस्य पीतत्वाद्यभावव्याप्यस्य

रादेश्च नानुमानेन प्रतिरोधः, तदुपस्थितावपि फलदर्श-
नेन तस्याधिकबलत्वात् । नन्वेवं वादिवाक्यमात्रस्य
प्रतिरोधकत्वे अनुमानमात्रोच्छेदः । न च विरोधिवा-
क्यस्य न्यूनबलत्वे लक्षणायोगः, समानबलत्वे प्रति-
रोध एव, अधिकबलत्वे नरशिरःशौचानुमानवत्तेन बा-
ध एवेति वाच्यम् । अगृह्यमाणविशेषदशायां प्रतिवादि-
वाक्येन सर्वानुमानप्रतिरोधापत्तेः । अनुमानात् पूर्वं
पश्चाद्वा अनुमानान्तरेण तस्य न्यूनाधिकबलत्वानिरूप-
णात्, निरूपणे वानुमानवैयर्थ्यापत्तेः । मैवम् । विरो-
धिवाक्यमात्रस्य समबलत्वाभावात् । उक्तं हि व्याप्तिप-

रोधी कथं तर्हि सति विशेषदर्शने नयनादिजन्मा पीतत्वादिभ्रम
इत्यत आह चक्षुरादेश्चेति । चस्त्वर्थः । अथ व्याप्तिपक्षधर्मते यदि

दर्शन इत्यर्थः । भ्रम इत्युपलक्षणम् । लौकिकस्यापि तद्वत्ताप्रत्यक्षस्य
तदभावविशेषदर्शनदशायामनुपपत्तिर्द्रष्टव्या । ननु विरोधिपरामर्श-
दशायां तद्वत्तया शाब्दादिबोधाद्यनुत्पत्त्या चकारस्य शाब्दादिप्रमा-
णसमुच्चायकत्वानुपपत्तिरत आह चस्त्विति । मूले तदुपस्थिताव-
पीति । विरोधिव्याप्यवत्त्वस्योपस्थितावपि फलस्य तद्वत्ताप्रत्यक्षस्य
दर्शनात्तस्य चक्षुरादेरधिकबलत्वात् तद्वत्ताप्रत्यक्षप्रतिबन्धकास-
मवहितत्वादित्यर्थः । तथा च दोषविशेषाद्यजन्यबुद्धिं प्रत्येव विरो-
धिपरामर्शत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति भावः । मूले प्रतिरोधकत्वे वि-
रोधिधीजनकत्वे । लक्षणायोगः इति । वादिवाक्यजन्योपस्थितेर-
नुमितिरूपकार्याप्रतिबन्धकत्वेन तत्र प्रागुक्तसत्प्रतिपक्षलक्षणायोग

क्षधर्मते बलमिति । प्रत्यक्षादेर्लिङ्गभावेनैवानुमानप्रति-
रोधः, कथायां तदुपन्यासानर्हत्वात् । यत्तु विरोधिव्या-
प्यद्वयस्याऽसाधारणत्वात् संशयजनकत्वं दूषकताबीज-
मिति । तन्न । एकैकं हि सत्प्रतिपक्षं न तु विशिष्टम्,
एकैकञ्च न संशयकमिति । अनुमितिप्रामाण्यग्राह-
काप्रवृत्तिर्दूषकताबीजमित्यन्ये । तन्न । परस्परप्रतिबन्धे-
नाऽनुमितेरेवाऽनुत्पत्तेः ।

बलं, कथं तर्हि प्रत्यक्षादेः प्रतिरोधकतया कथायामुपन्यासइत्यत आह
प्रत्यक्षादेरिति । अत्र हेतुमाह कथायामिति । प्रत्यक्षस्य स्वरूपसत्तयैव
बोधकत्वात् विरोधिव्याप्यमात्रस्यानुमित्याविरोधित्वात् बोध्याभा-
वव्याप्यवत्तानिर्णयत्वेनैव शाब्दादिबोधप्रतिरोधाच्चेति ।

इत्यर्थः । ननु तदभावलिङ्गत्वेनाऽगृहीतस्यापि तदभावग्राहकप्रत्यक्षा-
दिप्रमाणस्य स्वतस्तद्वत्तानुमानप्रतिरोधकत्वलिङ्गभावेनैवेत्यत्र एव-
कारासङ्गतिरतः कथास्थलाभिप्रायेण मूलं योजयितुमाह दीधितौ । अथ
व्याप्तीत्यादि । प्रत्यक्षादेरित्यादिपदेन तदभावग्राहकवाक्योपग्रहः ।
प्रत्यक्षादेरितीति तथा च हृदो न वह्निमान् वन्ध्यभावग्राहकप्रत्यक्षप्रमा-
णवत्त्वात्तादृशवाक्यवत्त्वाद्धेत्याद्युपन्यासस्थले लिङ्गभावेनैव प्रत्यक्षा-
देरनुमानप्रतिरोधकत्वमतो नासङ्गतिरिति भावः । अत्र लिङ्गभावेन
प्रतिरोधकत्वे । इत्थं च मूले तदुपन्यासानर्हत्वादित्यत्र तस्य लिङ्गभा-
वानापन्नप्रत्यक्षादेः कथायामुपन्यासानर्हत्वादित्यर्थः । ननु तदभा-
वव्याप्यस्यैव तदभावग्राहकप्रत्यक्षस्यापि विरोधिसामग्रीत्वाल्लिङ्ग-
भावं विनापि तदुपन्यासे बाधकाभाव इत्यत आह प्रत्यक्षस्येति ।
बोधकत्वात् विरोधिबोधकत्वात् । तथा च यस्य ज्ञातस्य विरोधि-
सामग्रीत्वं कुत इत्याकाङ्क्षानुरोधात्तदेव कथायामुपन्यस्यते विपरी-

रत्नकोषकारस्तु सत्प्रतिपक्षाभ्यां प्रत्येकं स्वसा-
ध्यानुमितिः संशयरूपा जन्यते, विरुद्धोभयज्ञानसाम-

रत्नकोषकृतमयमभिप्रायः । एकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारक-
नानाधर्मिकैकविरुद्धाविरुद्धनानाप्रकारकज्ञानत्वादिवदेकधर्मिकाविरु-

तग्राहकप्रत्यक्षं च ज्ञातं सन्न तथेति उपन्यासानर्हमिति भावः ।
नन्वेवमपि विपरीतार्थकवाक्यस्य पदार्थोपस्थित्या ज्ञातस्यैव विरो-
धिसामग्रीत्वात्तस्यैव लिङ्गभावं विनोपन्यासानर्हत्वसम्भवान्मूलस्थैव-
कारासङ्गतिरेवेत्यत आह विरोधीति । मात्रपदेन पदार्थोपस्थित्या-
दिव्यवच्छेदः । तथा च ज्ञातस्यापि विपरीतार्थकवाक्यस्य पदार्थो-
पस्थित्याद्यभावदशायां विरोधिसामग्रीत्वाभावान्न तन्मात्रस्यानुम-
तिविरोधित्वमिति लिङ्गभावेनैव तस्योपन्यस्तस्य तथात्वं वाच्यमिति
भावः । ननु तथापि पदार्थोपस्थितिसहकृतानामेव ज्ञातविरोधिव्या-
प्यानां विपरीतार्थकस्य शाब्दे अन्ततो मानसे वा विरोधिधीसाम-
ग्रीत्वसम्भवात् विनापि लिङ्गभावं तेषामुपन्यासे बाधकाभाव इत्यत
आह बोध्याभावेति । विरोधिव्याप्यस्य यद्बोध्यं तदभावव्याप्यवत्ता-
निश्चयेनैव स्थापनाजनितस्य विरोधिव्याप्याधीनस्य शाब्दादिबोधस्य
प्रतिरोधाच्चेत्यर्थः । तथा च उक्तक्रमेणापि विपरीतवाक्यस्य न वि-
रोधिधीसामग्रीत्वमिति भावः ॥

ननु विशेषदर्शनदशायां प्रात्यक्षिकसंशयस्यानुत्पत्त्या संशयत्वाव-
च्छिन्नं प्रत्येव विरोधिव्याप्यदर्शनाभावस्य हेतुत्वकल्पनाद्विरोधिव्या-
प्यवत्त्वनिश्चयसत्त्वे संशयाकारानुमितिस्वीकारो रत्नकोषकृतमनुचि-
तइत्यत आह रत्नेत्यादि । विरुद्धानेकप्रकारकत्वघटितस्य संशयत्वस्य
जन्यतावच्छेदकत्वे अविरुद्धानेकप्रकारकत्वघटितस्यापि तथात्वं
स्यादित्याह एकधर्मिकेत्यादिना । एकधर्मिकत्वघटितस्य संशयत्वस्य
जन्यतावच्छेदकत्वे नानाधर्मिकत्वघटितस्यापि तथात्वं स्यादित्याह
नानाधर्मिकेति । ज्ञानत्वादिवदित्यादिपदेन नानाधर्मिकैकप्रकारक-

मानमर्थात् संशयो न तु प्रत्येकं संशयजनकत्वमिति मेने । तन्न । साध्यतदभावयोर्विरोधेन यथैकज्ञानस्या-
परधीप्रतिबन्धकत्वं तथा साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्यापि सा-
ध्यविरोधित्वात्तदबुद्धेरपि साध्यधीप्रतिबन्धकत्वात् वि-
रोधिज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रत्वात् ।

निबन्धे तु हेत्वासाभासानां फलद्वारकं लक्षणम् ।

च एकस्या एव नयनेन ग्रहात् । अथैवमुद्बुद्धाभ्यां विरोधिसं-
स्काराभ्यां स्मरणमपि संशयात्मकं स्यात्, किं न स्याद्यदि च
नाऽनुभवबाधः, येन गुरुणापि निश्चयत्वेन संस्कारजनकत्वमुपेयते
भवता । अथ विरोधिनो निर्णयोऽनुमितिप्रतिबन्धको विरोधित्वञ्च

रेव नयनेन ग्रहादित्यर्थः । न चोभयकोट्योर्विशेषदर्शने सति तयो-
र्नायनोपि संशयः स्यादिति वाच्यम् । तादृशफलादर्शनेन तत्र सा-
मग्न्योः समबलत्वाकल्पनादिति भावः । ननु संशयस्य साक्षात्का-
रत्वानियमे स्मृतिरपि संशयः स्यादित्याशङ्कते अथैवमिति । विरो-
धीति । एकधर्मिकतत्तदभावप्रकारकसंस्काराभ्यामित्यर्थः । न चो-
द्बोधकानां विशिष्टैव स्मृतिहेतुत्वादेकधर्मिणि तत्तदभावयोरे-
कदोद्बोधक एव संस्कारयोरसम्भवीति वाच्यम् । यस्य पुंसः
समानधर्मिकतत्तदभावचाक्षुषसामग्न्योरिव समानधर्मिकतत्तदभा-
वगोचरस्मृतिद्वये अनुगतरूपाभ्यामुद्बोधकस्य हेतुत्वं तत्रैव च
विरुद्धसंस्कारयोरैकदोद्बोधसम्भवादिति भावः । उत्तरयति किं न
स्यादिति । आनुभविकत्वे स्मृतेः संशयत्वमिष्टमेव तद्बाधे तूभय-
कोट्योर्विशेषदर्शनदशायामेकधर्मिकतत्तदभावचाक्षुषसामग्न्योरिव
समानधर्मिकतत्तदभावस्मृतिसामग्न्योरपि मिथो विरोधित्वं क-
ल्प्यमिति भावः । अनुभवबाधस्तु त्वयाप्युच्यते इत्याह येनेति ।

समानवस्थायित्वं साध्याभावस्येव तद्व्याप्यस्यापीति चेत् । यदि
वस्तुतो विरोधिनो निर्णयस्तथा, कथं तर्हि पक्षतावच्छेदकादेस्तादृ-
शस्य निश्चये भ्रमानुमितिः । अथ विरोधित्वेन, तदा तदग्रहे नेह
साध्यमित्यादिनिर्णयेऽप्यनुमितिप्रसङ्गः । अथ विशेषदर्शनं विरो-
धिबुद्धिप्रतिबन्धकं कथमन्यथा तदनन्तरं न भ्रमसंशयावति चेन्न ।
सत्यपि शुक्त्वादिव्याप्यदर्शने शङ्कादो दुष्टेन नयनेन पीतत्वादेरदु-
ष्टेन च पीतत्वादिव्याप्यवत्तानिश्चये सत्यपि शुक्त्वादेर्ग्रहात्, सति

निश्चयत्वेन हेतुत्वोक्तावपि अनुगतोद्बोधकस्थले स्मृतेः संशयत्व-
वारणासम्भवात् सांप्रहासमाह उपेयते भवतिति । मूलोक्तं सिद्धान्तं
निरसितुमाशङ्कते अथेति । प्रतिबन्धक इति । अन्यथा बाधनिर्णयं
अनुमित्यापत्तरिति भावः । ननु विरोधित्वं यदि तद्वत्ताग्रहप्रतिब-
न्धकग्रहविषयत्वं तदा विरोधिव्याप्यवत्तायास्तदासिद्धमत आह
विरोधित्वं चेति । वस्तुत इति । वस्तुगत्या यः साध्यविरोधी तन्नि-
श्चयो यदि प्रतिबन्धक इत्यर्थः । तादृशस्य साध्यविरोधिनः । विरो-
धित्वेनेति । निर्णयस्तथेत्यनुषज्यते । तदग्रहे विरोधित्वाग्रहे । नेह
साध्यमिति । न चैवं साध्याभावस्याऽप्यव्याप्यवृत्तित्वभ्रमेपि तन्नि-
श्चयः साध्यवत्ताबोधविरोधी स्यादिति वाच्यम् । अप्रामाण्यादेरिव
अव्याप्यवृत्तित्वादेरपि ज्ञानस्योत्तेजकत्वादिति भावः । तदनन्तरमि-
ति । तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयोत्तरं न तस्य भ्रमः संशयो वेत्यर्थः ।
न तावद्विशिष्टधीसामान्ये विशेषदर्शनत्वेन प्रतिबन्धकत्वं किं तु
प्रत्यक्षाद्यात्मकतत्तद्विशिष्टबुद्धिव्यक्तिष्वेव तच्चानुमितेः संशयत्वे न
बाधकमित्याशयेनाह सत्यपीत्यादि । शुक्त्वादीति । पीतत्वाद्यभा-
वव्याप्यवत्तादर्शनेत्यर्थः । पीतत्वादेरिति । ग्रहादित्यग्रे अन्व-
यः । ननु प्रमात्मक एव विशिष्टधीसामान्ये तदभावविशेषद-
र्शनं विरोधि वाच्यमित्युक्तभ्रमस्य तत्सत्त्वेप्युत्पादो न दोषाये-
त्यत आह अदुष्टेन चेति । पीतत्वादीति । श्वेतत्वाद्यभावेत्य-
र्थः । नन्वेवं प्रत्यक्षान्यविशिष्टधीसामान्यं प्रत्येवास्तु विशेषद-
र्शनं विरोधीत्यत आह सति चेति । ननु लौकिकसाक्षिकणा-

च विशेषदर्शने कचिदुपनीतभानानुदयात् दूरतः प्रमितस्य स्थाणु-
त्वादेः शाखादौ करादिभ्रमेणाऽग्रहात् तत्तत्स्थलविशेष एव तस्य
प्रतिबन्धकत्वमिति । अत्राहुः । अनुगतकार्यकारणभावानुरोधात्
दोषविशेषाद्यजन्ये ज्ञाने कदाचिदनुभवे वा विशेषदर्शनं विरोधि
कल्प्यते । न च प्रसक्ष एव तथा, सामान्ये बाधकाभावात् बो-
ध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयेन शाब्दादिधीप्रतिबन्धाच्च । अथ वि-

जन्यविशिष्टधीसामान्यं प्रत्येव तस्य विरोधित्वं वाच्यं तच्चोपनीत-
भानसाधारणमेवेत्यत आह दूरत इति । दूरत्वदशायां प्रमितस्योद्भि-
यसन्निकृष्टस्यापि स्थाणुत्वादेः स्थाणुत्वाभावव्याप्यकरत्वादिप्रका-
रेण शाखादिमत्ताभ्रमदशायां धर्मिण्यग्रहादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।
सत्यपि श्वैत्यसन्निकर्षे तदभावव्याप्यवत्ताभ्रमदशायां मलिनशङ्के
श्वैत्यस्य नयनेनाऽग्रहादित्यपि द्रष्टव्यम् । अनुगतस्य विशिष्टधीत-
दभावविशेषदर्शनाभावयोरित्यादिः । दोषविशेषादीत्यादिना दूर-
त्वादिदोषविनाकृतलौकिकसन्निकर्षस्योपग्रहः । तदभावविशेषदर्शन-
दशायां तदवत्तासंस्कारस्याऽनुदबोधे प्रमाणाभावादाह कदाचिदिति ।
वस्तुतोऽनुभवत्वजातौ मानाभावादनुगतरूपेणोदबोधकस्य हेतुतास्थल
एव स्मरणेपि विशेषदर्शनस्य विरोधित्वसम्भवाच्च पूर्वकल्प एव
सम्पगित्याशयेनैव कदाचिदित्युक्तम् । तथेति । विशेषदर्शनं विरो-
धीत्यर्थः । सामान्ये दोषावशेषाद्यजन्यविशिष्टधीसामान्ये । ननु नि-
श्चिताव्यभिचारकत्वाद्दोषविशेषाद्यजन्यप्रत्यक्षत्वमेव विशेषदर्शन-
स्य प्रतिबध्यतावच्छेदकं न तु तादृशज्ञानत्वमनुमितौ सन्दिग्धव्य-
भिचारकत्वादत आह बोध्याभावेति । शाब्दादीति । योग्यताज्ञाना-
दिसत्त्वेपीत्यादिः । तथा च लाघवादिप्रतिसन्धानशून्याया एव व्य-
भिचारशङ्कायाः कारणताधीपरिपन्थित्वात् सन्दिग्धव्यभिचारके-
णापि विशिष्टबुद्धित्वेनैव प्रतिबध्यत्वं न तु तादृशप्रत्यक्षत्वेन शाब्दो-
पमित्यादौ प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गादिति
भावः । न च यत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्येनैव वन्हेस्तदभावस्य
च व्याप्यवत्तापरामर्शस्तत्र भवन्मतेपि पर्वतोवन्हिमान्न वा इत्याका-

रा संशयानुमितिदुर्वारा पर्वतत्वाद्यवच्छेदेनैव विरोधिपरामर्शस्य
विशिष्टधीप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । धर्मितावच्छेदकभूतपर्वत-
त्वाद्यवच्छेदेन विरुद्धाभयप्रकारकज्ञानस्यैव संशयत्वात्तादृशज्ञानसा-
मग्रीविरहेण पर्वतत्वोपलक्षिते वन्हितदभावयोः समूहालम्बनानु-
मितरेव तत्रोत्पादात् । इदं तु चिन्त्यते । यत्र पर्वतत्वाद्यवच्छेदेनैवा-
ऽभावव्याप्यवत्त्वस्य द्रव्यव्याप्यवत्त्वस्य च समूहालम्बनपरामर्शोत्तरं
वह्यभावेतराभावस्य वन्हीतद्रव्यस्य च पर्वते बाधनिश्चयः तत्रेतर-
बाधवशाद्वह्यभावस्य वन्हेत्यानुमितिः पर्वतो वन्ह्यात्मकद्रव्यवाञ्छ
वेत्याकारा मणिकृन्मतेपि दुर्वारा तस्मात्तन्मतेपि विशेषबाधघटितयोः
सामान्यसामान्योर्मिथो विशिष्टधीविरोधित्वान्तरं कल्पनीयमेव । अत्र
वदन्ति । दोषविशेषाणां लौकिकसन्निकर्षविशेषाणां चाऽननुगतत्वाद्दो-
षविशेषाद्यजन्यत्वं नैकं किं तु दोषविशेषादिजन्यतत्तद्बुद्धीनां भेद-
वत्त्वमेव तद्वच्चयं तथा च तावद्भेदानां विशेष्यविशेषणभावे विनिग-
मिकाभावादनन्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावध्रौव्ये प्रातिस्विकरूपेण
तत्तद्विशिष्टबुद्धिव्यक्तिष्वेव तत्तद्विशेषदर्शनत्वेन प्रतिबन्धकत्वं क-
ल्प्यतामवच्छेदकलाघवादित्यनुमितौ तस्य विरोधित्वे मानाभावः ।
अथ साक्षात्कारत्वानिरूपिततत्तन्निष्ठप्रकारताकबुद्धिं प्रत्येव तदभा-
वव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन विरोधित्वं साक्षात्कारत्वनिरूपिता च वि-
लक्षणविषयता लौकिक इव दोषविशेषजन्येपि प्रत्यक्षे अनुगतैव,
रजत इव शुक्तावपि रजतत्वदर्शने रजतं साक्षात्करोमीत्यनुभवात्,
लौकिकस्यैव दोषविशेषजन्यस्यापि हविराद्युपादानप्रत्यक्षस्य यागादि-
गोचरप्रवृत्तेजकत्वात् तदवच्छेदकत्वेनैव विलक्षणतादृशविषयता-
सिद्धेश्चेति चेन्न । सति विरोधिव्याप्यवत्तादर्शने बुभुत्सयापि तद्व-
त्तोपनीतप्रत्यक्षानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चाऽनाहार्यतादृशबुद्धित्वेनैव प्र-
तिबध्यत्वं वाच्यम् । आहार्यत्वस्य दुर्वचत्वात्तदवच्छिन्नभेदस्य निवे-
शयोगात् । बुभुत्साकालीनतत्तद्विशिष्टबुद्धीनां प्रत्येकभेदस्य निवेशे
च तेषां विशेष्यविशेषणभावभेदादेव गुरुतरानन्तप्रतिबध्यप्रतिब-
न्धकभावापत्तितादवस्थ्यात्, असत्यामपि बुभुत्सायां तत्कालीनबु-
द्धिव्यक्तीनां विरोधिपरामर्शदशायां सामान्यसामग्रीतः समुत्पत्ति-
प्रसङ्गाच्च । बुभुत्साकालीनतत्तद्बुद्धौ बुभुत्साव्यक्तीनां विशिष्य
हेतुत्वकल्पने चातिगौरवापत्तिः न च यद्यद्बुभुत्सासत्त्वे तदभावव्या-

एवमात्रमर्थदशायां तद्वत्तावोधः तत्तद्वुभुत्साभावकूटविशिष्टन-
दभावव्याप्यवत्तापरामर्शत्वेनैव साक्षात्कारत्वात्निरूपिततत्प्रकारता-
कधीसामान्यप्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । यत्राऽपेक्षाबुद्ध्यात्मक-
साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शोत्तरं क्रमेण साध्यस्य बुभुत्सापरामर्शो-
तत्रोत्तरकालं साध्यस्योपनीतभानोत्पत्तिदशायां तन्मतेष्यनुमित्या-
पत्तः साध्यस्योपनीतभानसामान्या अनुमितिसामग्रीतो हीनबलत्वा-
त् । इच्छाप्रतिनियामग्रीत्वेन कथं चिद्वलवत्त्वेऽपि प्रतिबन्धकदिश्येव
तत्तद्वुभुत्साविरहाणां विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन गुरुतरप्रति-
बन्धप्रतिबन्धकभावतादवस्थ्यात् । न च तावद्वुभुत्साविरहाविशि-
ष्टनदभावपरामर्शत्वावच्छिन्नाभावस्य अखण्डस्य तद्व्यक्तित्वेनैव
तद्वत्तावोधहेतुत्वात् गौरवमिति वाच्यम् । प्रतियोगिविनाकृतस्याऽ-
खण्डाभावस्य तत्त्वेन हेतुतायामन्यथासिद्धेरन्यत्र व्यवस्थापितत्वा-
त् । विशिष्टाभावस्य विशेषणाद्यभावस्वरूपत्वेनाऽखण्डत्वासम्भवा-
च्च । अथ प्रत्यक्षस्थले विशेषत एवास्तु विशेषदर्शनस्य विरोधित्वं
विरोधिपरामर्शदशायां तद्वत्तायाः शाब्दोपमितिस्मृतीनामनुपत्त्या
तत्प्रकारकपरोक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तदभावपरामर्शत्वेन विरोधित्वं
वाच्यं न तु शाब्दत्वाद्यन्तर्भावेण गौरवादित्यनुमितेः संशयत्वास-
म्भवः पर्वतादौ वन्ध्याद्यभावव्याप्यवत्त्वनिश्चयदशायां वन्धिमतप-
र्वतत्वाद्यवच्छिन्ने वन्धिमतपर्वतपदवाच्यत्वापमितेरनुपत्त्या तस्या
आप विरोधिपरामर्शप्रतिबन्धत्वात्, परोक्षत्वं च जातिविशेषो बाध-
निर्णयप्रतिबन्धकत्ववच्छेदकत्वेनैवानुमितावपि सिद्धः, शाब्दादिसा-
धारणानुभवत्वजातौ प्रमाणाभावेन तत्साङ्क्यासम्भवादिति चेन्न ।
अनुमितिसामग्रीदशायां ज्ञानान्तगानुपत्त्या तत्प्रतिबन्धकतावच्छेद-
कत्वेन सिद्धया जात्या साङ्क्येण परोक्षत्वजात्यसम्भवात् । न च
सत्यामपि अनुमितिसामान्यां शाब्दोपमितिप्रत्यक्षादीनां प्रत्येकमात्र-
बुभुत्सायां तत्प्रत्येकस्यानुपत्त्या प्रत्यक्षादिप्रत्येकबुभुत्साविरहाविशि-
ष्टानुमितिसामान्याः प्रत्यक्षत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नं प्रत्येव विरोधि-
त्वमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षादिप्रत्येकबुभुत्सासत्त्वं अनुमितिसामग्री-
प्रतिबन्धविजातीयज्ञानोत्पादेऽपि प्रत्यक्षादिप्रत्येकबुभुत्सायाः प्रत्यक्षा-
दिप्रत्येकान्यधीविरोधित्वादेवोक्तनियमोपपत्तेः सर्वमत एव बुभु-
त्सायदितसामान्या बलवत्त्वोपपत्तात् । वस्तुतोननुमितिभिन्नं विजा-

तीयं वा ज्ञानं प्रति पक्षतादिविशिष्टवन्ध्यादिपरामर्शत्वपर्यवसितेऽनानु-
मितिसामग्रीत्वेन सर्वमत एव विरोधित्वं वाच्यं तथा च सोन्दडमते
प्रतिपक्षस्थलेऽपि संशयात्मिकाया अपि अनुमितेरेव स्वीकारात् पक्षता-
विशिष्टवन्ध्यादिपरामर्शस्वरूपाया अनुमिति सामान्याः प्रतिबन्धादेव
तदानीं न ज्ञानान्तरात्पादः, चिन्तामाणकृतस्तु सत्यपि पक्षतादिसह-
कृतवन्ध्यादिपरामर्शं प्रतिपक्षस्थले घटादेर्मानसादिज्ञानोपगमात्पक्ष-
तादिभिरिव विरोधिपरामर्शाभावेनापि विशिष्टमववन्ध्यादिपरामर्श-
स्वमनुमित्यन्यधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकं वाच्यमिति नानाविधवि-
रोधिपरामर्शाभावकूटस्यात्तेजकतागौरवादपि संशयात्मिकाऽनुमि-
तिः स्वीकर्तुमुचितं । यत्तु विरोधिपरामर्शस्याऽनुमित्यप्रतिबन्धकत्वे
यत्र साध्याभावपरामर्शकालीनेषु साध्यपरामर्शसहस्रेषु विशिष्य
विशिष्याऽप्रामाण्यज्ञानं तत्रापि तेऽयः साध्यानुमितिप्रसङ्गः, तत्तद-
प्रामाण्यज्ञानव्यक्तित्वेन साध्यवत्तानुमितिविरोधित्वे चाऽनन्तप्र-
तिबन्धप्रतिबन्धकभावापत्तिस्तत्रैव साध्यानुमितिसामान्यं प्रति सा-
ध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शत्वेनानुगत रूपेण प्रतिबन्धकत्वकल्पना-
च्च कुत्राप्यनुमितिः संशयाकारेति । न च साध्याभावपरामर्शस्याऽ-
प्रामाण्यज्ञानदशायां साध्यस्यानुमित्युत्पादेन तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभा-
वकूटविशिष्टसाध्याभावपरामर्शत्वेन विरोधिताया वाच्यत्वात्तत्वा-
पि तत्तदप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकतायां विशेष्यविशेषणभावेनाऽन-
न्तप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावापत्तिरिति वाच्यम् । तावदप्रामाण्य-
ज्ञानाभावविशिष्टसाध्याभावपरामर्शत्वावच्छिन्नाभावस्याऽखण्डस्य
तत्तद्व्यक्तित्वेन साध्यानुमितिं प्रति हेतुत्वस्य मया वाच्यत्वादिति ।
तत्तुच्छम् । यत्र विरोधिपरामर्शकालीनं साध्यपरामर्शसहस्रे-
व रक्तो दण्ड इत्यादिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकं रक्तत्वाद्यंशे वि-
शिष्य भ्रमत्वज्ञानास्कान्दितं वृत्तं तत्रोत्तरकालं रक्तत्वादिविशिष्ट-
वैशिष्ट्यप्रत्यक्षादेर्वारणार्थं तत्तदभ्रमत्वज्ञानव्यक्तीनां तादृशविशिष्ट-
वैशिष्ट्यज्ञानप्रतिबन्धकतायां तवापि गौरवस्य तुल्यत्वात् । अस्मा-
कं तु विरोधिपरामर्शस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वादननुमितेरेव तत्रोत्पा-
दात् । अन्यत्र क्लृप्तेन भिन्नविषयकानुमितिसामान्याः प्रतिबन्धकत्वेनैव
तत्र रक्तत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षानुत्पादसम्भवादिति दिक् । अत्रो-
च्यते । शाब्दोपमितिस्मृतिसाधारणमवश्यं प्रत्यक्षान्यतद्वत्ताबुद्धि-

त्वावच्छिन्नं प्रत्येव तदभावपरामर्शत्वेन विरोधित्वं वाच्यमतोऽनु-
मितेः संशयत्वासम्भवः । न च प्रत्यक्षान्यत्वतद्वत्तावुद्धित्वयोर्वि-
शेष्यविशेषणभावावच्छेदकद्वयधौव्येण लाघवात्तद्वत्ताशाब्दत्वं तद्व-
त्त्वोपमितित्वं चेति द्वयमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकमस्तु तदभावपरा-
मर्शदशायां तद्विशिष्टस्मृतस्तु उद्बोधकविरहादेवाऽनुत्पादसम्भवा-
त् अनुगतोद्बोधकस्थले प्रमाणाभावादिति वाच्यम् । तद्वत्तावुद्धित्व-
विशिष्टप्रत्यक्षान्यत्वस्य दुर्बलत्वादेव प्रतिबध्यतावच्छेदत्वासम्भ-
वात् । तद्वत्तावुद्धित्वविशिष्टं यत्प्रत्यक्षं तदन्यत्वस्यावच्छेदकत्वे
विरोधिव्याप्यदर्शनदशायां सुखादेरप्यनुत्पत्त्यापत्तेः तस्यापि निरु-
क्तप्रत्यक्षाभिन्नत्वात् । न च तद्वत्तावुद्धित्वं प्रत्यक्षं च द्वयमेव मिथो
वैशिष्ट्यानापन्नं सदन्यत्वे विशेषणीभूय प्रतिबध्यतावच्छेदकं व्या-
सज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वानङ्गीकारात् । अन्यथा तद्वत्तावुद्धित्वस्य प्रत्य-
क्षान्यत्वस्य च द्वयोरेव तादृशवच्छेदकत्वस्वीकारेण सामञ्जस्ये त-
योर्विशेष्यविशेषणभावव्यवस्थासोक्तेरन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः । वस्तु-
तस्तत्प्रकारकपरोक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तदभावव्याप्यवत्तानिश्चय-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं, नित्यज्ञानवृत्तिना साक्षात्कारत्वेन सह
सांकर्यमिया अनुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन जात्यन्त-
रस्याऽसिद्ध्या तेन समं परोक्षत्वस्य सांकर्यशङ्काया अप्यसम्भवात् ।
न चानुमितेः संशयान्यत्वानियमं प्रागुक्तरीत्यानुमितिभिन्नबुद्धाव-
नुमितिसामग्न्याः प्रतिबन्धकतायां नानाविधतदभावपरामर्शाना-
मुत्तजकत्वकल्पनायां गौरवमिति वाच्यम् । अनुमितावपि तदभा-
वपरामर्शस्य विरोधितया तद्गौरवस्य प्रामाणिकत्वात् । अन्यथा
नीलपर्वतत्वावच्छिन्नं बन्धिह्याप्यवत्तानिश्चयोत्तरं पर्वतत्वाद्यवच्छि-
न्नं नीलत्वाभावव्याप्यवत्तापरामर्शस्तत्रापि नीलपर्वतो बन्धिमानि-
त्यनुमितिप्रसङ्गात् । न च विधेयतान्यतांश्चप्रकारताकानुमिति-
त्वावच्छिन्नं प्रत्येव तदभावपरामर्शत्वेन सौन्दर्यैर्विरोधित्वान्तरं
स्वीक्रियतं तथा सति लाघवेन तत्प्रकारकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्ये-
व तथात्वौचित्यात् यत्र पर्वतत्वावच्छेदेन बन्धिभावव्याप्यवत्तां नी-
लपर्वतत्वावच्छेदेन बन्धिह्याप्यवत्तामवगाहमानः परामर्श उत्पन्न-
स्तत्र पर्वता न बन्धिमान् नीलपर्वतश्च बन्धिमान् इत्येवं निर्णयाका-
रानुमितिप्रसङ्गस्य तावताप्यनुद्धाराच्च । धर्मितावच्छेदकभेदेनो-

शेषान्तरदर्शनविरोधविशिष्टमेव तत्तथा, अन्यथा कोटिद्वयविशेष-
र्शने संशयो न स्यादिति चेन्न । भवसेव तावद्यावदप्रामाण्यं न
गृह्यते, अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विशेषदर्शनस्य विरोधित्वादिति ।

कानुमितेः संशयत्वासम्भवात्, इष्टापत्तौ चाऽनुभवविरोधात् ॥
वस्तुतः अस्मन्मते अनुमितिभिन्नबुद्धावनुमितिसामग्न्याः प्रतिब-
न्धकतायां नानाविधतदभावपरामर्शानामुत्तजकत्ववत् सौन्दर्यमते-
पि घटाक्षुपत्वादिप्रकारकनानाविधेच्छानां तत्रोत्तजकतायां तु-
ल्यमेव गौरवम् । अन्यथा बन्धितदभावयोः परामर्शदशायां सत्यामपि
घटादेश्चाक्षुषादिवुभुत्सायां भवन्मते घटादिचाक्षुषानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।
भिन्नविषयेऽनुमितिसामग्न्या बलवत्त्वेन साध्यतदभावयोरनुमिते-
रेव सम्भवात्, अस्माकं तु विरोधिपरामर्शाभ्यां मिथः प्रतिबन्धात्तत्रा-
नुमितिसामग्न्येव नास्ति घटादिचाक्षुषार्थं न तद्गौरवेच्छाव्यक्ती-
नामुत्तजकत्वमिति सङ्केपः बन्धिह्याप्यधूमवत्तानिश्चयस्य बन्धिभाव-
व्याप्यपापान्त्वादिमत्तानिश्चयस्य च कार्यतावच्छेदकं न तादृश-
निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वम्, अव्यवहितोत्तरत्वस्याऽननुगत-
त्वात् गुरुत्वाच्च, किं तु अनुमितित्वव्याप्यं वैजात्यमेव, तथा च
तादृशनिश्चयाभ्यां संशयात्मकानुमित्युत्पादे तत्रैव निरुक्तवैजात्य-
योः सङ्करप्रसङ्गः इत्यवश्यं रत्नकोपकृतापि बन्धिसाध्यकपरामर्श-
प्रयोज्यवैजात्यावच्छिन्नं प्रति बन्धिभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन
बन्धिभावसाध्यकपरामर्शप्रयोज्यवैजात्यावच्छिन्नं प्रति च बन्धि-
व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन विरोधित्वं वाच्यमित्यनुमितेः संशयत्वास-
म्भवः । न च मिथो विरोधिपरामर्शप्रयोज्यवैजात्यान्तरं संशयात्म-
कानुमितौ स्वीकार्यं, तादृशफलासिद्धौ तदन्तर्भावेण कार्यतावच्छे-
दकवैजात्यान्तरकल्पनस्याऽन्याय्यत्वात् इत्यपि वदन्तीति कृतं पलु-
वितेन ॥ विशेषान्तरेति । तदीयव्याप्यदर्शनाभावविशिष्टमेव तद-
भावव्याप्यदर्शनं तद्वत्तावुद्धिविरोधीत्यर्थः । संशयः प्रात्यक्षिकः ।
यावदितिपरामर्शयोरप्रामाण्यं यावन्न गृह्यत इत्ययाननु विरोधिपरा-
मर्शसत्त्वादप्रामाण्यग्रहोत्तरमेव कुतः सन्देह इत्यत आह अगृहीताति

अनैकान्तिकानामन्वयाद्व्यतिरेकाद्वा कोट्युपस्थापकतया संशयः फलं, विरुद्धस्य साध्यविपरीतज्ञानम्। अपक्षधर्मोऽपि विरुद्धोऽन्यत्र विपरीतज्ञानसमर्थ एव। बाधेऽन्यतो विपरीतज्ञानं न तु हेत्वभिमतदेः। नित्यो घटः कार्यत्वादिति विरुद्धे बाधसङ्करेऽप्यदोषः। असिद्धे अनैकान्तिकादिचतुष्टयज्ञानान्यालिङ्गत्वज्ञानं, बाधे पक्षधर्महेतौ व्याप्तिबाधः। प्रकरणसमे तु न व्याप्तिपक्षधर्मताबाधः फलं, नाप्यलिङ्गत्वज्ञानं, व्याप्त्यादिबुद्धिसत्त्वात्। नापि विपरीतबुद्धिः, स्वसाध्यविपरीतेनाऽनियमात्। नापि संश-

विरुद्धस्येति साध्याभावव्याप्यस्येत्यर्थः। बाध इति। हेतौ प्रकृतेऽन्यत्र वा। अपक्षधर्मे च पक्षधर्मताबाध इति शेषो वा। तथा च

ननु विरुद्धत्वं न साध्याममानाधिकरणत्वं तदवच्छिन्नहेतुमत्ताज्ञानेन साध्याभावज्ञानजननासम्भवादत आह साध्याभावेति। ननु हृदो बन्धिमान् धूमादित्यादावपक्षधर्महेतुस्थलीयबाधस्य फलानुक्त्या मूलस्य न्यूनत्वमनौ हेतुपदं प्रकृता प्रकृतहेतुसामान्यपरत्वेन व्याचक्षाणस्तदुपगृह्णाति प्रकृते अन्यत्र वेति। तथा च पक्षवृत्तिधर्मत्वावच्छेदनं व्याप्तिबाध एव बाधस्य फलं तच्च प्रकृतहेतोः पक्षावृत्तित्वेपि पक्षनिष्ठधर्मान्तरे सुलभमिति भावः। नन्वेवं पक्षधर्मे व्याप्तिबाधस्यैव सम्यक्त्वान्मूले हेतावित्यस्य वैफल्यमतो हेतुपदं प्रकृतहेतुपरं मन्वानः पूरणेनैव मूलन्यूनतामपाकरोति अपक्षधर्मे चेत्यादि। ननु हृदो बन्धिमान् घटत्वादित्यादावपक्षधर्मेपि हेतौ व्याप्तिबाधसम्भवात् इत्थमपि न्यूनत्वमेवेत्यतः फलितार्थमाह

यः, प्रत्येकं कोटिद्वयानुपनयात्। किन्तु कथमत्र तत्त्वनिर्णय इति जिज्ञासा फलम्। तथा च प्रकृतसाध्यहेत्वोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिका व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थितिः प्रकरणसमः। न ह्यनुपस्थिते प्रतिपक्षे एकस्माज्जिज्ञासा, किन्तु निर्णय एव। अथ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा सा च ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानात् संशयाद्वेति कथं तेन विना विरोधिसाधनज्ञानमात्रादिति चेन्न। असति प्रतिपक्षे न जिज्ञासा सति सेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकरणसमस्यापि जिज्ञासाकारणत्वात्। न चाऽनैकान्तिकातिव्याप्तिः। तत्र हि संशयद्वारा साध्ये जिज्ञा-

हेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्ग इत्यर्थः। प्रकृतेति। प्रकृतसाध्ययोर्यौ हेतू तयोरित्यर्थः। संशयादिति। तज्जन्यदुःखोत्सारणरूपेष्टसाधनताज्ञानात् अन्यत्र च इष्टान्तरसाधनताज्ञानाज्ज्ञानेच्छेति भेदेन विकल्पोपन्यासः। असतीत्यादि। हेतुसमीचीनत्वासमीचीनत्वसं-

तथा चेति। हेतौ प्रकृतहेतौ। ननु साध्यहेत्वोरित्यत्र मूले यदि द्वन्द्वसमासस्तदा साध्यस्यापि जिज्ञासालाभादसङ्गतिः प्रतिपक्षस्थले हेत्वोरेव तत्त्वजिज्ञासोत्पत्तेरतस्तत्पुरुषमाश्रित्य व्याचष्टे प्रकृतसाध्ययोरिति। मिथो विरोधिसाध्ययोरित्यर्थः। संशयस्य हेत्वास्तत्त्वजिज्ञासाजनकत्वे मानाभावाद्वाच्ये तज्जन्येति। तज्जन्यं तत्त्वसन्देहजन्यं यत् दुःखं तदुत्सारणरूपस्येष्टस्य साधनताज्ञानादित्यर्थः। नन्वेवमिष्टसाधनताज्ञानादित्यस्य पृथगुपन्यासासङ्गतिरतः पूरयित्वा तदर्थमाह अन्यत्र चेति। प्रतिपक्षस्थलादन्यत्र चेत्यर्थः। इत्थं च सं-

सा, अत्र तु हेतुसमीचीनत्व इति । ननु परामर्शयो-
रेकदानुत्पादात् कथं प्रतिरोधः, क्रमोत्पन्नयोरेकदाऽस-
त्त्वादिति चेन्न । एकानन्तरमपरहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञा-
नाभ्यामग्रिमव्याप्तिविशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्वपरामर्श-
नाशात् । न चोभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानानां परस्प-
राप्रतिबन्धात् परामर्शोत्पाद इति वाच्यम् । व्याप्त्यादि-
ज्ञानचतुष्टययोगपद्याभावात् । यत्तु व्याप्तिद्वयसंस्कारो-
द्बोधकहेतुद्वयज्ञानयोः परस्परप्रतिबन्धात् नोभयव्या-
प्तिस्मृतिरिति दूषकताबीजम् । इति । तन्न । व्याप्ति-

शयजन्यदुःखाभावरूपेष्टसाधनताज्ञानद्वारेण जिज्ञासोपयोगित्वादि-
त्यर्थः । उत्पत्तिकाले उत्पत्तिपूर्वकाले । व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोरु-
त्पादक्रमानियमादुभयोर्नाशकत्वमुक्तम् । उत्पत्तावेव वा तयोर-

शयाद्वेत्यत्र प्रतिपक्षस्थल इति पूरणार्हमिति ध्येयम् । प्रकरणसमस्य
जिज्ञासाहेतुत्वे मानाभावादाह हेतुसमीचीनत्वेत्यादि । ननु पूर्वपरा-
मर्शस्य स्वतृतीयक्षण एव नाशाच्चतुर्थक्षणात्मके परामर्शान्तरोत्प-
त्तिकाले तन्नाशाभिधानमसङ्गतमतो व्याचष्टे पूर्वकाल इति । तथा
च तृतीयक्षण एव पूर्वपरामर्शस्य नाशः प्राप्तः । नन्वेवमपि हेत्वन्त-
रीयव्याप्तिज्ञानस्यैव स्वाव्यवहितोत्तरोत्पन्नत्वेन पूर्वपरामर्शनाशक-
त्वात्पक्षधर्मताज्ञानस्य तन्नाशकत्वोक्तिरसङ्गतेत्यत आह व्याप्तीत्या-
दि । ननु व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानाभ्यां कस्यापि परामर्शस्य
नाशाजननात्तथाप्युभयोर्नाशकत्वाभिधानमसङ्गतमवेत्यत आह उ-
त्पत्ताविति । तथा च परहेतोर्व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामाग्रि-

स्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात् वादिभ्यां व्याप्त्युक्ताव-
नाच्चेति । मैवम् । हेतुद्वयसमूहालम्बनाद्युगपदुभयव्या-
प्तिस्मृतावुभयपरामर्शरूपं ज्ञानमुत्पद्यते अत एकदा
विरुद्धकार्यद्वयकारणान्नैकमपि कार्यमुत्पद्यते । ता-
दृशपरामर्शश्च स्वार्थानुमाने प्रत्यक्षादितः, परस्य वाद्युप-
न्यस्तन्यायोत्थापितप्रमाणात् । अस्य च केवलान्वयिन्यपि
सम्भवः घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राऽभिधेयत्वं घट-
निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि जात्यन्यत्वे सति घटमात्रवृ-

त्त्वयः । यत्र च व्याप्तिपक्षधर्मतयोः समूहालम्बनं तत्र द्वितीयपरा-
मर्शोत्पत्तिकाल एव प्रथमपरामर्शनाशः । अस्य निरुक्तसत्प्रतिप-
क्षितत्वस्य । जात्यन्येति । सत्ताकम्बुग्रीवादिमत्त्वादिवैकैकस्य

मपरामर्शस्य या उत्पत्तिस्तत्पूर्वकाल इति मूलं अन्वयः । यद्यपि
परामर्श पक्षहेत्वोः सम्बन्धस्य संसर्गमयादयैव मानात् तत्रा-
पि पक्षधर्मताज्ञानस्याऽहेतुत्वादिदमप्यसङ्गतम्, तथापि पक्षवृत्तित्व-
प्रकारकस्यापि परामर्शस्याऽनुमितिहेतुत्वमभ्युपेत्येतदुक्तम् । स्वा-
मिनो देवदेवरौ इत्यादाविव व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामित्यत्रापि वि-
भक्त्युपस्थाप्यं द्वित्वं व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थतावच्छेदकीभूतयोर्व्या-
प्तिपक्षधर्मत्वयोरेवाऽन्वितमित्याशयेन यथाश्रुतमेव मूलं सङ्गमयन्नाह
यत्र चेति । उत्पत्तिकाले एवेति । तथा च पूर्वकाल इत्यादिकं न
व्याख्येयमिति भावः । साध्याभावव्याप्यवत्पक्षाद्यात्मकस्य दूषणौ-
पयिकप्रतिपक्षस्य केवलान्वयिन्यसम्भवाच्चैव निरुक्तेति । व्य-
वहारोपयिकेत्यर्थः । एकैकस्येति । घटमात्रवृत्त्यन्यत्वं सत्तायां जा-
त्यन्यत्वं च कम्बुग्रीवादिमत्त्व व्यभिचायतो विवक्षितं हेतुरित्यर्थः ।

त्यन्यधर्मत्वात् घटान्योन्याभाववत् पटरूपवच्च, घट-
निष्ठात्यन्ताभावोऽभिधेयत्वप्रतियोगिकः घटवृत्तिनित्या-
भावत्वात् घटनिष्ठान्योन्याभावदिति विशेषादर्शनद-
शायाम् । न च पक्षैक्यमपि तन्त्रम्, विरोधस्यैव दूष-
कत्वेऽधिकस्य व्यर्थत्वात् ॥

व्यभिचाराद्रिशिष्टोपादानम् । घटनिष्ठेति । घटनिष्ठात्यन्ताभावत्वेन
सामान्यतः पक्षत्वान्न बाधाश्रयासिद्धी । नन्वाद्यस्य समवेतत्वादौ
द्वितीयस्य पटत्वाभावादौ व्यभिचार इत्यत आह विशेषादर्शनेति ।
वस्तुनो घटो नाऽभिधेयः कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिसादिव्यतिरेकिणा
सत्प्रतिपक्षः सम्भवसेव, व्यापकाभावेनाऽप्रसिद्धस्यापि व्याप्याभा-

न च सत्तायामपि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नघटनिष्ठाभावप्रतियोगि-
त्वरूपस्य साध्यस्य सत्त्वान्न तत्र व्यभिचारः, सत्तापदस्य मूलस्य जा-
तिपदस्य च भावत्वोपलक्षकत्वादिति भावः । ननु घटनिष्ठस्य घटा-
त्यन्ताभावस्य पक्षत्वे बाधः तत्तदभावमिदत्वेन पक्षविशेषणत्वे च
आश्रयामिद्धिरत आह घटनिष्ठेत्यादि । समवेतत्वादाविति । तस्या-
पि निरुक्तजात्यन्यत्वे सति घटमात्रवृत्त्यन्यत्वादिति भावः । पटत्वा-
पि निरुक्तजात्यन्यत्वे सति घटमात्रवृत्त्यन्यत्वादिति भावः । विशेष-
भावादाविति । तस्यापि घटानिष्ठनित्याभावत्वादिति भावः । विशेष-
पादर्शनदशायां व्यभिचारास्फूर्तिदशायाम् । समानधर्मिकस्यैव वि-
रोधिपरामर्शस्य प्रतिपक्षत्वमिति नव्यमतानुसारेणाह वस्तुन इति ।
साध्याप्रसिद्धावन्वयित्वासम्भवादाह व्यतिरेकिणिति । प्रमेयत्वव्या-
पकीभूताभावप्रतियोगित्वेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वानिश्चयनेत्यर्थः । ननु-
पक्षैक्येण व्यतिरेकिणो विरोध्यनुमतिसामग्रीत्वाभावात् तस्य स-
त्प्रतिपक्षव्यवहारोपयिकत्वमत आह व्यापकाभावेति । ननु तथाप्यु-
क्तक्रमेण परायेस्यले प्रत्यक्षोपन्यासः केवलान्प्रयतिन दुर्घटः वाक्या-

पस्य सिद्धयभ्युपगमात्, प्रत्येकपदार्थप्रसिद्धौ तादृशप्रतिज्ञाद्युपपत्ते-
विशिष्टस्य वाक्यार्थत्वात् । सत्प्रतिपक्षस्तु साध्याभावव्याप्यवान्
साध्यवदन्यत्वव्याप्यवांश्च पक्षः पक्षनिष्ठौ साध्याभावसाध्यवद्भे-
दव्याप्यौ इत्येवमादिः प्रत्येकमेव ।

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे सति प्रकृ-
तपक्षसाध्यग्रहाविरोधिप्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिरूपोन्नाय-

थाप्रसिद्ध्या प्रतिज्ञाद्यसम्भवादत आह प्रत्येकेति । व्यवहारोपयिक-
स्य मूलोक्तसत्प्रतिपक्षस्य स्वरूपसत एवानुमिति विरोधित्वाभा-
सत्वमतः स्वयमेव हेत्वाभासरूपं तमुपदर्शयति सत्प्रतिपक्षस्त्विति ।
आभासीभूत इत्यादिः । यत्र विशिष्टपक्षापेक्षया साध्याभावादिव्या-
प्यवत्त्वमेव लघु तत्र पक्षधर्मिकतद्वृत्तानिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्व-
मित्याशयेनाह साध्याभावव्याप्येत्यादि । यत्र साध्याभावादिव्या-
प्यवत्तामपेक्ष्य विशिष्टपक्ष, एव लघुस्तत्र साध्याभावादिव्याप्यधर्मि-
कपक्षनिश्चयत्वेनैव लाघवाद्विरोधित्वमित्याशयेनाह पक्षनिष्ठाविति ।
साध्याभावसाध्यवद्भेदयोर्व्याप्यावित्यर्थः । एवमादिरित्यादिना सा-
ध्याधिकरणत्वाभावव्याप्यवत्पक्षाद्युपग्रहः ॥

ननु तेषां प्रत्येकस्य विभाजकत्वे हेत्वाभासानां पञ्चविधत्वा-
नुपपत्तिरत आह विभाजकं त्विति । प्रकृतेत्यादि । इदो वन्निहमान्
धूमादित्यादौ साध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्पक्षस्य वारणाय सत्यन्तम् ।
प्रकृतयोः पक्षसाध्ययोर्वैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे सतीति तदर्थः । अत्र
प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वं न तादृशग्रहजनकी-
भूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयतामात्रं तथा सति सत्यन्तवारणीयस्य
साध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्य व्यावर्तनानुपपत्तः तज्ज्ञानस्यापि तदभा-
वावगाहिप्रकृतसाध्यवत्तासमूहालम्बनविरोधित्वात्, नापि प्रकृतपक्ष-
कप्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति यादृशविशिष्टविषयकत्वेन
प्रतिबन्धकत्वं नद्वयमेव तथा, निर्वन्धिः पर्वतो वन्निहमान् अलत्वा-
दित्यादौ प्रकृतसाध्यवत्तया प्रकृतपक्षग्रहस्याहार्यत्वात्तादृशग्रहत्वा-
वच्छिन्नप्रतिबन्धत्वाप्रसिद्ध्या तत्रत्यसत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः प्रकृतपक्ष-

साध्यग्रहाविरोधीत्यस्य व्यर्थतापक्षेऽपि, किं तु प्रकृतपक्षकप्रकृतसा-
ध्यवत्ताग्रहत्वाव्यापकविपयिताशून्यग्रहं प्रति यादृशविशिष्टविषयक-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वं तत्त्वमेव तथा वाच्यं, तथा च विपयितामात्रस्यैव
यथाकथञ्चित्साध्यविशिष्टपक्षग्रहत्वाव्यापकत्वात्तच्छून्यग्रहाप्रसिद्ध्या
लक्षणासम्भवः स्यादतः पक्षसाध्ययोः प्रकृतत्वोपादानम् । एवमुत्तर-
त्रापि बोध्यम् । काञ्चनमयहृदः काञ्चनमयवन्हिमान् धूमादित्यादौ
काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यवतः पक्षादेर्वारणायाऽविरोध्यन्तम् । तच्च
वैशिष्ट्यग्रहविरोधिनस्तदुन्नायकस्य च द्वयोः विशेषणं, समासनि-
विष्टस्य तस्योभयत्रैवाऽन्वयसम्भवात् । अन्यथा विरोधिमात्रस्य वि-
शेषणत्वे वन्हिभावव्याप्यव्याप्याभाववान् पर्वतो वन्हिमानित्यादौ व-
न्हिभावव्याप्यव्याप्यवत्पर्वतात्मिकायामाश्रयासिद्धावतिव्याप्तिः तस्या
अपि प्रकृतपक्षसाध्यग्रहाविरोधी यः पक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधि-
वन्हिभावव्याप्यवत्पर्वतात्मकप्रतिपक्षस्तदुन्नायकत्वात् । न च वि-
रोध्युन्नायकस्यैव तद्विशेषणं देयमतो नोक्तदोषः, तथा सति वन्हि-
मान्पर्वतो वन्हिभावव्याप्यव्याप्याभाववानित्यादौ प्रकृतपक्षसाध्यवै-
शिष्ट्यग्रहविरोधिनः पर्वतत्वावच्छेदेन वन्हिभावव्याप्यवत्त्वस्याप्रा-
प्त्यकं वन्हिभावव्याप्यव्याप्यवत्पर्वतात्मकबाधेऽतिव्याप्यापत्तेः । त-
स्य प्रकृतपक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वनियमात् प्रकृतपक्षसाध्यग्रहावि-
रोधी यस्तदुभयवैशिष्ट्यग्रहविरोधी तदुन्नायकत्वविरहेणैव तस्य
वारणीयत्वात् । न चैवं वन्हिभावव्याप्याभावविशिष्टः पर्वतो वन्हि-
मानित्यादौ पर्वतत्वावच्छेदेन वन्हिभावव्याप्यवत्त्वस्यापि प्रतिपक्ष-
त्वात्तत्राव्याप्तिः तस्य प्रकृतपक्षग्रहविरोधित्वादिति वाच्यम् । त-
स्याश्रयानिष्ठित्वेनाऽलक्ष्यत्वेऽपि श्रुत्यभावादिति ध्येयम् । न च हृदो
वन्हिमान् धूमादित्यादौ प्रकृतपक्षसाध्यग्रहविरोधित्वाप्रसिद्ध्या तत्र-
त्यप्रतिपक्षाव्याप्तिः, प्रसिद्धपक्षसाध्यस्थले तादृशग्रहाविरोधित्व-
विशेषणस्याऽनुपादेयत्वात् । समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या प्रतिब-
न्धकत्वमते हृदत्वादिप्रकारकग्रहत्वावच्छेदं प्रति हृदादिभिन्नत्व-
ज्ञानत्वेन समानविशेष्यतया प्रतिबन्धकत्वात् तत्रापि साध्या-
दिग्रहविरोधित्वसम्भवाच्च । पर्वतो वन्हिभावव्याप्याभाववान् धूमा-
दित्यादौ वन्हिभावव्याप्यवत्पर्वतात्मकबाधेऽतिव्याप्तिवारणार्थमाह प्र-
कृतत्वादिति । अत्रापि पक्षसाध्ययोः प्रकृतत्वोपादानमसम्भववारणा-

कत्वम् । तदुन्नायकत्वञ्च यादृशविशिष्टविषयत्वेन परामर्शस्यानुपि-
तिजनकत्वं तत्त्वम् । तच्च साध्याभावव्याप्यवत्पक्षादिकम् । अ-
साधारणविरोधयोरन्यतरस्य प्रतिपक्षावेधया दोषत्वपक्षे प्रकृतसा-
ध्ये प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वाद्यनवगाही परामर्शो
ग्राह्यः । तत्र सत्यन्तेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य, अविरोध्यन्तेनाऽऽश्र-
यासिद्ध्याद्युन्नायकस्य, विरोध्यन्तेन वन्हिभावव्याप्याभावे साध्ये व-
न्हिभावव्याप्यवत्पक्षात्मकस्य बाधस्य व्युदासः । संगृह्यते चानेन

येति प्रागेवोक्तम् । ननूक्तरूपोन्नायकत्वं यदि तदुन्नायकहेतुधीवि-
षयत्वं तदोपदर्शितबाधज्ञानस्यापि कथञ्चित्प्रतिषेधज्ञानादिविधया
तद्वेतुत्वात्तत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यमत आह तदुन्नायकत्वञ्चेति ।
अनुमितिजनकत्वमिति । निरुक्तविरोधिरूपगोचरानुमितिजनक-
त्वमित्यर्थः । तेन वन्हिभावव्याप्यवत्पक्षात्मकबाधस्यापि वन्हिभावानुमितिज-
नकत्वात् तत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यम् । लक्ष्येषु लक्षणं ग्राहयति
तच्चन्ति । तादृशविशिष्टं चेत्यर्थः । पक्षादिकमित्यादिपदेन साध्य-
वन्निष्ठत्वव्याप्यवत्पक्षाद्युपग्रहः । ननु नित्यः शब्दः शब्दत्वादित्या-
दौ साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्पक्षस्यापि निरुक्तरूपव-
त्त्वात् तत्रातिव्याप्तिः, तस्य माणिक्यमते असाधारणत्वेन स्वमते च
विरोधत्वेनाऽलक्ष्यत्वादत आह असाधारणेत्यादि । निरुक्तोपाधिर-
साधारणत्वेऽपि न तस्य प्रतिपक्षविधया दोषत्वं किं तु मिथो व्याप्ति-
ग्रहप्रतिबन्धकत्वेनैवेति मिश्रमतेऽतिव्याप्यसम्भवात् पक्ष इत्युक्त-
म् । प्रतियोगित्वादीत्यादिना साधनत्वावच्छेदकादौ तादृशप्रतिया-
गितावच्छेदकत्वाद्युपग्रहः । ननु प्रकृतसाध्याभावव्याप्यवत्प्रकृतपक्ष-
एवास्तु प्रतिपक्षः साध्यवत्ताद्युद्धौ नव्यमने तस्यैव विरोधित्वात्, तथा
च पक्षनिष्ठसाध्याभावव्याप्यादेरनुगमार्थं विरोधिरूपोन्नायकत्व-
घटितलक्षणं व्यर्थमन आह संगृह्यते चेति । अन्यथा प्रकृतसाध्या-
प्रसिद्ध्या तत्रत्यप्रतिपक्षसङ्ग्रहो न स्यादिति भावः । प्रसङ्गादाह
सत्प्रतिपक्षे चेति । यथासिद्धान्तमिति । यद्वैरुदाहरणाद्व्यस्य,
मीमांसकैः प्रतिज्ञादित्रयस्य, प्राच्यैः कण्टकोद्धारणादिवाक्यान्तर्भा-

काञ्चनमयवन्निमानिसादौ वन्हाद्यभावव्याप्यहृदत्वादिमान् पक्ष
इति । सत्प्रतिपक्षे च यथासिद्धान्तं पञ्चावयवादिप्रयोगमि-
च्छन्ति । अयं हेतुः साध्यव्यभिचारवानिसादिवदयं पक्षः साध्या-
भावव्याप्यवानिसादिकमुद्भावनं पुनरुचितं प्रतिभाति ॥

ण वाक्यदशकस्य, नैयायिकैश्च प्रतिष्ठादिपक्षकस्य न्यायत्वोप-
मादिति भावः । उचितमिति । स्थापनानुमाने दोषाकाङ्क्षायां व्य-
भचारादेरिव साध्याभावव्याप्यवत्पक्षात्मनः प्रतिपक्षस्यैव प्रथम-
पुण्यासार्हत्वादिति भावः ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतायामनुमानचिन्तामणिदी-
धितिव्याख्यायां सत्प्रतिपक्षग्रन्थः समाप्तः ।

चिन्तामणेः असिद्धिः ।

असिद्धिस्तु न व्याप्तिपक्षधर्मताविरहः, प्रत्येकम-
ननुगमात् । अथ प्रत्येकाभावेऽनुगतो व्याप्तिपक्षधर्मता-
विशिष्टाभावोऽसिद्धिः, यद्यपि विशिष्टस्यान्यत्वे प्रत्ये-
काभावाव्याप्तिरपसिद्धान्तश्च अनन्यत्वे प्रत्येकाभाव एव
स इत्यननुगमः, तथापि विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिको
विशेष्याभावो विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावो वा विशि-
ष्टाभावोऽनुगत इति चेन्न । विशिष्टाभावाज्ञानेऽपि
व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावज्ञाने उद्भावे चानुमितिप्रतिबन्धो
वादिनिवृत्तिश्चेति तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिः । अन्यथा तेषां
हेत्याभासान्तरतापत्तेः । न च विशिष्टाभावधीद्वारा प्र-

दीधित्याः असिद्धिः ।

वस्तुत इत्याद्यभ्युच्चयमात्रं, विशिष्टपरामर्शविरोधित्वेन वि-

जागदीश्याः असिद्धिः ।

संसर्गमर्यादयापि पक्षधर्मत्वाद्यवगाहिनि परामर्शो व्याप्ति-
विशिष्टपक्षधर्मत्वाभावनिस्य विरोधित्वमनुभवबलादिहाणी-
यत इत्याशयेनाह वस्तुन इति । प्रत्येकस्य समर्थत्वे तेनेत्यादिदोषं निर-

कटुकासुरभिपाण्डरधूमवत्त्वात् । अयञ्च बाधाश्रया-
सिद्ध-स्वरूपासिद्धासाधारणसङ्कीर्णः कश्चित् ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे विरुद्धसिद्धान्तः ॥ ० ॥

अश्वोगौरश्वत्वादित्यादौ, आश्रयासिद्धिसङ्कीर्णः कश्चिद्यथा काञ्चन-
मयी गौरश्वो गोत्वादित्यादौ, स्वरूपासिद्धिसङ्कीर्णः कश्चिद्यथा
सुरभिगौरश्वत्वादित्यादौ, 'असाधारणसङ्कीर्णः कश्चिद्यथा नित्यः
शब्दः शब्दत्वादित्यादावित्यर्थः । प्रचीननये सपक्ष-विपक्षगामित्वस्यैव
साधारण्यतया तत्साङ्ग्यं नाभिहितं, नव्यनये वृत्तिमति विरुद्धे
तत्साङ्ग्यमपि बोध्यं, बाधपदं सत्प्रतिपक्षस्य, असाधारणपदञ्चानुप-
संहारित्वस्याप्युपलक्षणं, साध्याव्यभिचरितत्वे सति साध्यसामाना-
धिकरण्यरूपव्याप्त्यभावासिद्धिसङ्करो बाध-स्वरूपासिद्ध्यन्तरसङ्करश्च
सर्वत्रैव. साध्यविशेषणासिद्धि-साधनविशेषणासिद्धि-सङ्करश्च न कापि,
साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टहेतुताव-
च्छेदकावच्छिन्नहेतोरेव विरोधतया तस्य तत्राप्रसिद्धत्वादिति
ध्येयम् ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये विरुद्धसिद्धान्तरहस्यम् ।

अथ सत्प्रतिपक्षपूर्वपक्षः ।

सत्प्रतिपक्षत्वं न समानबलबोधितसाध्यविपर्यय-
लिङ्गत्वं, परस्परप्रतिबन्धेनाभयोरबोधकत्वात्, बलञ्च

अथ सत्प्रतिपक्षपूर्वपक्षरहस्यम् ।

'समानबलबोधितेति समानबलवलिङ्गज्ञानजन्य-तत्कालीन-
तत्पुरुषीयबोधविषयसाध्यविपर्ययकलिङ्गत्वं^(१) तत्कालीन-तत्पुरुषीय-
सत्प्रतिपक्षित्वमित्यर्थः, बलनिष्ठसमानत्वञ्च तत्कालीन-तत्पुरुषीय-
साध्यानुमितिजनकस्वनिष्ठबलज्ञानसमानाधिकरणसमानकालीनज्ञा-
नविषयत्वं, स्वपदं लक्ष्यीभूतहेतुपरं^(२) । दूषणान्तरमाह, 'बलञ्चेति,
'पक्ष-सपक्षसत्त्वादीति^(३) पक्षवृत्तित्व-सपक्षवृत्तित्वादीत्यर्थः, आदि-
पदात् विपक्षावृत्तित्वपरिग्रहः, प्रथमे सपक्षत्वं साध्यवत्त्वेन निश्चितत्वं,
विपक्षत्वञ्च तदभाववत्त्वेन निश्चितत्वं, द्वितीये सपक्षत्वं साध्याभाव-
वत्त्वेन निश्चितत्वं विपक्षत्वं साध्यवत्त्वेन निश्चितत्वं, प्रतिहेतौ स्वहेतु-
साध्याभावस्यैव साध्यत्वात्, 'व्यतिरेकिणीति केवलव्यतिरेकिणीत्यर्थः,
तत्र सपक्षाप्रसिद्धेरिति भावः । इदमुपलक्षणं अन्वयिनि सपक्ष-

(१) समानबलेन बोधितः साध्यविपर्ययो येन एतादृशं लिङ्गं यस्येति
वृत्त्यया एतादृशार्थलाभ इति ।

(२) लक्ष्यीभूतलिङ्गपरमिति ख०, ग० ।

(३) 'सपक्षसत्त्वादि' इत्यत्र 'पक्ष-सपक्षसत्त्वादि' इति कस्यचिन्मूल-
उक्तकस्य पाठमनुसृत्य एतादृशपाठधारणमित्यनुमीयते ।

न सपक्षसत्त्वादि व्यतिरेकिण्यभावात् । नापि समान-
व्याप्ति-पक्षधर्मतावत्त्वं, विरोधेनैकत्र तद्भङ्गनियमात् ।
नापि व्याप्ति-पक्षधर्मतया ज्ञातत्वं विरोधिव्याप्तिपक्ष-

सिद्धिसत्त्वेऽप्येकत्र हेतौ तदभावस्यावश्यकत्वात् । 'समानव्याप्तीति
समानसाध्याभावनिरूपितव्याप्ति-पक्षधर्मतावत्त्वमित्यर्थः, समानबल-
वत्त्वमिति शेषः, व्याप्ति-पक्षधर्मतयोः समानत्वञ्च तत्कालीन तत्पु-
रुषीयसाध्यानुमितिजनकस्वनिष्ठसाध्यनिरूपितव्याप्ति-पक्षधर्मताज्ञान-
समानाधिकरण-समानकालीनज्ञानविषयत्वं, स्वनिष्ठत्वं व्याप्ति-पक्ष-
धर्मताविशेषणं, स्वपदं लक्ष्यीभूतलिङ्गपरं, 'विरोधेनेति साध्य-तद-
भावयोर्विरोधेनेत्यर्थः, 'तद्भङ्गेति स्वसाध्यनिरूपितव्याप्ति-पक्षधर्मता-
न्यतरभङ्गेत्यर्थः, 'व्याप्ति-पक्षधर्मतयेति समानसाध्याभावनिरूपितव्या-
प्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमित्यर्थः, समानबलवत्त्वमिति शेषः ।
ज्ञाननिष्ठसमानत्वञ्च तत्कालीन-तत्पुरुषीयसाध्यानुमितिजनकस्ववि-
षयकसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानसमानाधिकरणसमा-
नकालीनत्वं, लिङ्गविशेष्यक साध्य-तदभावव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता-
प्रकारकपरामर्शविव सर्वत्र सत्प्रतिपक्षौ तादृशपरामर्शस्यापि
प्राचीनमते^(१) अनुमितिजनकत्वादिति भावः । 'विरोधिव्याप्तिपक्ष-
धर्मताविशिष्टज्ञानयोरिति परस्परविरुद्धयोर्व्याप्ति-पक्षधर्मतयोरेका-
धिकरणे ज्ञानस्येत्यर्थः, 'अन्यतरभ्रमलनियमेनेति व्याप्ति-पक्षधर्म-

(१) प्राचीनमते इति ख०, ग० ।

धर्मताविशिष्टज्ञानयोरन्यतरभ्रमलनियमेन नित्यत्व-
व्याप्त्यवस्थात्वादिवैशिष्ट्याप्रसिद्धारोपयितुमशक्यत्वात् ।

तान्यतरांशे भ्रमलनियमेनेत्यर्थः, एतच्चाप्रसिद्धेत्यत्र हेतुः, 'नित्यत्व-
व्याप्तेति 'व्याप्तं' व्याप्तिः, 'आवणत्वपदं शब्दधर्मत्वपरं, नित्यत्वव्याप्ति-
शब्दधर्मत्ववैशिष्ट्याप्रसिद्धेत्यर्थः, 'आरोपयितुमिति साध्याभावव्याप्ति-
विशिष्टपक्षधर्मताया आरोपयितुमित्यर्थः । तथाच शब्दोऽनित्यः
कृतकत्वात् शब्दोऽनित्यः आवणत्वादित्यादौ आवणत्वादिना सत्प्रति-
पक्षिते कृतकत्वादौ लक्षणस्यासम्भवः, नित्यत्वादिरूपसाध्याभावव्याप्ति-
पक्षीभूतशब्दादिधर्मत्वयोरेकाधिकरणवृत्तित्वाभावात् नित्यत्वादि-
रूपसाध्याभावनिरूपितव्याप्तिविशिष्ट-पक्षीभूतशब्दादिधर्मत्वाप्रसिद्ध्या
तज्ज्ञानस्यासम्भवादिति भावः । 'साध्यव्याप्त्येति साध्याभावरूपसाध्य-
व्याप्त्येत्यर्थः, 'साध्यव्याप्यता' साध्याभावरूपसाध्यव्याप्यता, तथाच
यत्र पक्षे साध्यमबाधितं तत्र कचित् साध्याभावव्याप्ये पक्षधर्मता-
रोपः, कचिच्च पक्षधर्मे साध्याभावव्याप्यतारोपः, एवं यत्र पक्षे
साध्यं बाधितं तत्र कचित् साध्यव्याप्ये पक्षधर्मतारोपः, कचिच्च
पक्षधर्मे साध्यव्याप्यतारोप इत्यर्थः । इत्यञ्च समानज्ञानीयसाध्या-
भावव्याप्यनिष्ठपक्षधर्मतानिरूपितविषयतावत्त्वं समानज्ञानीयपक्षधर्म-
निष्ठसाध्याभावव्याप्यतानिरूपितविषयतावत्त्वञ्च समानबलवत्त्वं, ज्ञान-
निष्ठसमानत्वमपि द्वयं साध्यव्याप्यवृत्तिपक्षधर्मतानिरूपितस्वनिष्ठ-
विषयताप्रतियोगिज्ञानसमानाधिकरणसमानकालीनत्वं, पक्षधर्म-

न सपक्षसत्त्वादि व्यतिरेकिण्यभावात् । नापि समान-
व्याप्ति-पक्षधर्मतावत्त्वं, विरोधेनैकत्र तद्भङ्गनियमात् ।
नापि व्याप्ति-पक्षधर्मतया ज्ञातत्वं विरोधिव्याप्तिपक्ष-

सिद्धिसत्त्वेऽप्येकत्र हेतौ तदभावस्यावश्यकत्वात् । 'समानव्याप्तीति
समानसाध्याभावनिरूपितव्याप्ति-पक्षधर्मतावत्त्वमित्यर्थः, समानबल-
वत्त्वमिति शेषः, व्याप्ति-पक्षधर्मतयोः समानत्वञ्च तत्कालीन-तत्पु-
रुषीयसाध्यानुमितिजनकस्वनिष्ठसाध्यनिरूपितव्याप्ति-पक्षधर्मताज्ञान-
समानाधिकरण-समानकालीनज्ञानविषयत्वं, स्वनिष्ठत्वं व्याप्ति-पक्ष-
धर्मताविशेषणं, स्वपदं लक्ष्यीभूतलिङ्गपरं, 'विरोधेनेति साध्य-तद-
भावयोर्विरोधेनेत्यर्थः, 'तद्भङ्गेति स्वसाध्यनिरूपितव्याप्ति-पक्षधर्मता-
न्यतरभङ्गेत्यर्थः, 'व्याप्ति-पक्षधर्मतयेति समानसाध्याभावनिरूपितव्या-
प्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमित्यर्थः, समानबलवत्त्वमिति शेषः ।
ज्ञाननिष्ठसमानत्वञ्च तत्कालीन-तत्पु-रुषीयसाध्यानुमितिजनकस्ववि-
षयकसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानसमानाधिकरणसमा-
नकालीनत्वं, लिङ्गविशेष्यक साध्य-तदभावव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता-
प्रकारकपरामर्शविव सर्वत्र सत्प्रतिपक्षौ तादृशपरामर्शस्यापि
प्राचीनमते^(१) अनुमितिजनकत्वादिति भावः । 'विरोधिव्याप्तिपक्ष-
धर्मताविशिष्टज्ञानयोरिति परस्परविरुद्धयोर्व्याप्ति-पक्षधर्मतयोरेका-
धिकरणे ज्ञानस्येत्यर्थः, 'अन्यतरभ्रमत्वनियमेनेति व्याप्ति-पक्षधर्म-

(१) प्राचीनमते इति ख०, ग० ।

धर्मताविशिष्टज्ञानयोरन्यतरभ्रमत्वनियमेन नित्यत्व-
व्याप्तश्रावणत्वादिवैशिष्ट्याप्रसिद्धारोपयितुमशक्यत्वात् ।

तान्यतरांशे भ्रमत्वनियमेनेत्यर्थः, एतच्चाप्रसिद्धेत्यत्र हेतुः, 'नित्यत्व-
व्याप्तेति 'व्याप्तं' व्याप्तिः, 'श्रावणत्वपदं शब्दधर्मत्वपरं, नित्यत्वव्याप्ति-
शब्दधर्मत्ववैशिष्ट्याप्रसिद्धेत्यर्थः, 'आरोपयितुमिति साध्याभावव्याप्ति-
विशिष्टपक्षधर्मताया आरोपयितुमित्यर्थः । तथाच शब्दोऽनित्यः
कृतकत्वात् शब्दोऽनित्यः श्रावणत्वादित्यादौ श्रावणत्वादिना सत्प्रति-
पक्षिते कृतकत्वादौ लक्षणस्यासम्भवः, नित्यत्वादिरूपसाध्याभावव्याप्ति-
पक्षीभूतशब्दादिधर्मत्वयोरेकाधिकरणवृत्तित्वाभावात् नित्यत्वादि-
रूपसाध्याभावनिरूपितव्याप्तिविशिष्ट-पक्षीभूतशब्दादिधर्मत्वाप्रसिद्धा
तज्ज्ञानस्यासम्भवादिति भावः । 'साध्यव्याप्त्येति साध्याभावरूपसाध्य-
व्याप्त्येत्यर्थः, 'साध्यव्याप्यता' साध्याभावरूपसाध्यव्याप्यता, तथाच
यत्र पक्षे साध्यमबाधितं तत्र क्वचित् साध्याभावव्याप्ये पक्षधर्मता-
रोपः, क्वचित् पक्षधर्मे साध्याभावव्याप्यतारोपः, एवं यत्र पक्षे
साध्यं बाधितं तत्र क्वचित् साध्यव्याप्ये पक्षधर्मतारोपः, क्वचित्
पक्षधर्मे साध्यव्याप्यतारोप इत्यर्थः । इत्यञ्च समानज्ञानीयसाध्या-
भावव्याप्यनिष्ठपक्षधर्मतानिरूपितविषयतावत्त्वं समानज्ञानीयपक्षधर्म-
निष्ठसाध्याभावव्याप्यतानिरूपितविषयतावत्त्वञ्च समानबलवत्त्वं, ज्ञान-
निष्ठसमानत्वमपि द्वयं साध्यव्याप्यवृत्तिपक्षधर्मतानिरूपितस्वनिष्ठ-
विषयताप्रतियोगिज्ञानसमानाधिकरणसमानकालीनत्वं, पक्षधर्म-

न च साध्यव्याप्तस्य पक्षधर्मता पक्षधर्मस्य वा साध्य-
व्याप्यतारोप्येति वाच्यम् । एकत्र तदुभयाभावादिशिष्ट-
वृत्तिसाध्यव्याप्यतानिरूपितस्वनिष्ठविषयताप्रतियोगिज्ञानसमानाधि-
करणसमानकालीनत्वञ्च, स्वपदं लक्ष्यीभूतलिङ्गपरं, एकविशिष्टे-
ऽपरवैशिष्ट्यमिति न्यायेन साध्य-तदभावव्याप्ति-पक्षधर्मतोभयावगाहि-
लिङ्गविशेष्यकपरामर्शविवेक सर्वत्र सत्प्रतिपक्षौ तादृशपरामर्शस्यापि
प्राचीनमतेऽनुमितिजनकत्वादिति भावः । 'एकत्रेति एकस्मिन् पक्षे
साध्यव्याप्य-साध्याभावव्याप्ययोरुभयोरभावादित्यर्थः, एतच्चाप्रसिद्धेत्यत्र
हेतुः, 'विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या' कचित् साध्याभावव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म-
त्वस्य कचिच्च साध्यव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वस्याप्रसिद्ध्या, 'तद्वैशिष्ट्या-
रोपेति यत्र साध्याभावव्याप्यत्वविशिष्टपक्षधर्मत्वमप्रसिद्धं तत्र तद्वै-
शिष्ट्यस्य यत्र च साध्यव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वमप्रसिद्धं तत्र तद्वैशिष्ट्य-
स्यारोपासम्भवादित्यर्थः । यद्यपि साध्याभावव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वा-
देरप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानासम्भवेऽपि साध्याभावव्याप्यादौ पक्षधर्मतारोपस्य
पक्षधर्मं साध्याभावव्याप्यत्वाद्यारोपस्य च सम्भवादिदमयुक्तं, तथापि
यथोक्तं समानत्वद्वयं समानबलवत्त्वद्वयञ्च समुचितं न कापि सम्भवति
प्रत्येकञ्च परस्परमव्याप्तमतः प्रागुक्तमेव समानबलवत्त्वं निर्वाच्यं
तच्चाप्रसिद्ध्या न सम्भवतीति निगूढाभिप्रायः । अथ समानज्ञानीय-
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयतानिरूपितसाध्याभावव्याप्यत्वावच्छि-
न्नविषयतावत्त्वं समानबलवत्त्वं, समानत्वञ्च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
पक्षविषयतानिरूपितसाध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नस्वनिष्ठविषयताप्रतियोगि-

स्याप्रसिद्ध्या तद्वैशिष्ट्यस्यारोपासम्भवात् । नाप्यनिर्द्धारि-
तविशेषेण बोधितसाध्यविपर्ययकत्वम् उभयोर-
बोधकत्वात् विशेषश्च न व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूपः एकत्र
तदङ्गनियमात् ।

ज्ञानसमानाधिकरण-समानकालीनत्वं, पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वञ्च
वैज्ञानिकं तेन कचित् पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षादेरप्रसिद्धावपि
न क्षतिः, पक्षविशेष्यकसाध्य-तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शौ साध्य-तद-
भावव्याप्यविशेष्यक-पक्षप्रकारकपरामर्शौ वा सत्प्रतिपक्षौ तादृश-
परामर्शयोरेव साध्य-तदभावानुमितिजनकत्वादिति चेत् तथापि
'परस्परविरोधेनोभयोरेवाबोधकत्वादिति प्रागुक्तदोषस्य दुरुद्धरत्वात्
रत्नकोषकारमतस्य चाग्रे निरसनीयत्वादिति निगमः । 'अनिर्द्धारि-
तविशेषेणेति अनिर्द्धारितविशेषकेनेत्यर्थः, वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः,
अन्वयस्यास्य बोधितसाध्यविपर्ययकेत्यत्र, तथाचानिर्द्धारितविशेषक-
परामर्शविशिष्टबोधितसाध्यविपर्ययकलिङ्गत्वं सत्प्रतिपक्षितत्वमित्यर्थः,
अनिर्द्धारितविशेषकत्वञ्च अगृहीतसाध्यव्याप्याभाववद्विशेष्यताकत्वं
अगृहीतभ्रमत्वकत्वं इति यावत् । दूषणान्तरमाह, 'विशेषश्चेति,
'व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूपः' व्याप्तिभङ्गाभङ्गत्वरूपः साध्यव्याप्याभाववद्विशेष्य-
ताकत्वरूप इति यावत्, 'व्याप्या' साध्यव्याप्यत्वरूपेण, 'भङ्गः'
अभावः यत्र तत् 'व्याप्तिभङ्गः' साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भाववदिति यावत्, तस्य विशेष्यतासम्बन्धेन 'अभङ्गः' सत्त्वं यत्रेति

इति श्रीमद्भङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डे सत्प्रतिपक्षपूर्वपक्षः ॥

व्युत्पत्तेः, 'एकत्र' एकस्य साध्यव्याप्य-साध्याभावव्याप्ययोरन्यतरस्येति
यावत्, 'भङ्गनियमात्' पक्षे भङ्गनियमात्, तथाच साध्यव्याप्याभाव-
वद्विशेष्यकत्व-साध्याभावव्याप्याभाववद्विशेष्यकत्वान्यतरत्वरूपेण तदव-
धारणं सर्वत्रैवास्तीति भावः ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये सत्प्रतिपक्षपूर्वपक्षरहस्यम् ।

अथ सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तः ।

उच्यते । साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोप-

अथ सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तरहस्यम् ।

यद्यपि साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः सत्प्रतिपक्षः येन केनचित्
सम्बन्धेन तद्वान् हेतुः सत्प्रतिपक्षितः, तथापि तन्न सत्प्रतिपक्षितत्व-
व्यवहारौपयिकं साध्यवत्यपि पक्षे साध्य-तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शयोः
सम्बलनदशायां^(१) सत्प्रतिपक्षव्यवहारात् साध्याभाववत्यपि पक्षे साध्य-
तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शयोः असम्बलनदशायां तादृशपरामर्शयो-
रेकत्राप्रामाण्यग्रहदशायां वा सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहाराभावाच्चेत्यतो
व्यवहारौपयिकं लक्षणमाह, 'साध्यविरोधीति 'साध्यविरोधी'
साध्याभावः, तदुपस्थापनसमर्था तदनुमितिजननस्वरूपयोग्या या
'समाना' समानकालीना, 'बलोपस्थितिः' बलवती उपस्थितिः, तथा
'प्रतिरुद्धः' विशिष्टः, यः 'कार्यलिङ्गः' साध्यानुमितिरूपकार्यजनन-
समर्थः साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शः, तद्विशिष्टत्वमित्यर्थः, बह्वीहिसमा-
साश्रयणाद्विशिष्टलाभः, 'व्याप्ति-पक्षधर्मते' इति साध्याभावव्याप्तिसम्ब-
न्धित्व-पक्षसम्बन्धित्वे इत्यर्थः, साध्याभावव्याप्तिसम्बन्धित्वं साध्याभाव-
व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयत्वं,
पक्षसम्बन्धित्वञ्च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभाव-

(१) समूहालम्बनदशायामिति ग० ।

स्थित्या प्रतिरुद्धकार्यलिङ्गत्वं तत्त्वं, बलञ्च व्याप्ति-पक्ष-
व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयत्वं, अनयोर्विनिगमनाविरहेण वैकल्पिकमुपा-
दानं, अत्र साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शनिष्ठाप्रामाण्यग्रहसत्त्वे सत्प्रति-
पक्षितव्यवहाराभावात् तद्वारणाय स्वरूपयोग्यान्तमुपस्थितिविशेषणं,
एवं साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शनिष्ठाप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽपि सत्प्रतिपक्षित-
व्यवहाराभावात्तद्वारणाय समर्थान्तं परामर्शविशेषणं, अप्रामाण्य-
ज्ञानाक्रान्तपरामर्शश्च नानुमितिजननस्वरूपयोग्यः अगृहीताप्रामाण्य-
कपरामर्शत्वेन कारणत्वात्, गृहीताप्रामाण्यकपरामर्शस्यापि विशे-
षणज्ञानादिविधया अनुमितिजननस्वरूपयोग्यतया अगृहीताप्रामा-
ण्यकनिरुक्तबलवदुपस्थितित्वेन स्वरूपयोग्यतालाभाय बलवत्त्वमुपस्थि-
तिविशेषणं, उपस्थितित्वमपि न विशेषणीयं यथोक्तस्वरूपयोग्यतायाः
अन्यत्राभावात्^(१) साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शविशिष्टत्वञ्च विलक्षणविषय-
तासम्बन्धेन^(२) विवक्षितं तेन साध्यादौ नातिप्रसङ्ग इति ध्येयं। न च
तथापि पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्य-तदभावव्याप्यवत्ता-
परामर्शयोः सम्बलनदृष्टायामपि सत्प्रतिपक्षितव्यवहारापत्तिर्दुर्वारा
इति वाच्यं। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमित्यनुत्पत्त्या तत्रापि सत्प्र-
तिपक्षितव्यवहारस्येष्टत्वादिति भावः। अत्र यद्यप्यप्रामाण्यज्ञानं पृथक्

(१) अगृहीताप्रामाण्यकपरामर्शत्वरूपस्वरूपयोग्यत्वस्य इच्छादावभावा-
दित्यर्थः।

(२) स्वनिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितहेतुतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेनैत्यर्थः।

धर्मते। विरोधिबोधकान्यगमकतौपयिकरूपसम्पत्ति-

प्रतिबन्धकं न तु परामर्शनिष्ठकारणतायां तदवच्छेदकं तदा अप्रा-
माण्यज्ञानास्कन्दितपरामर्शस्यानुमितिजननस्वरूपयोग्यत्वाद्भवहारा-
तिप्रसङ्गोदुर्वारः।

किञ्च यद्यप्रामाण्यज्ञानानाक्रान्तसाध्य-तदभावोभयव्याप्यवत्तापरा-
मर्शसत्त्वेऽपि साध्याभावाभावत्वादिरूपेणैकत्र बाधावतारेण न सत्प्रति-
पक्षितव्यवहारः तदातिप्रसङ्गोदुर्वार इत्यस्वरसात् लक्षणान्तरमाह,
'विरोधिबोधकान्येति साध्याभावानुमितिविरोधी यो बोधः अप्रा-
माण्यग्रहादिस्तत्समवहितान्यत्वविशिष्टेत्यर्थः, एतच्च गमकतौपयिक-
रूपविशेषणं, विरोधिता च साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शनिष्ठविरोधिता-
तिरिक्ता ग्राह्या तेन नासम्भवः, 'गमकतौपयिकरूपसम्पत्तिमत्तयेति
वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः, 'ज्ञायमानेनेति भावसाधनं वर्तमानत्वमात्रं ह्यत्र-
त्यर्थः, तथाच गमकतौपयिकरूपविशिष्टस्वसमानकालीनज्ञानेन
'प्रतिरुद्धः' विशिष्टः यः कार्यः यः साध्यानुमितिकरणे स्वरूपयोग्यः
साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शस्तद्वत्त्वमित्यर्थः, करणे शक्तः कार्य इति
व्युत्पत्तेः^(१) गमकतौपयिकरूपञ्च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयता-
निरूपितसाध्याभावव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयित्वं, साध्यानुमितिस्वरूप-
योग्यत्वञ्च साध्यानुमिति विरोधिबोधासमवहितत्वं, विरोधिता च

(१) अत्र 'कार्यपदेन कारणतालाभाच्च' इत्यधिकः पाठः ग-चिह्नित-
मुक्तके वर्तते इति।

मत्तया ज्ञायमानेन प्रतिरुद्धकार्यत्वं वा तत्त्वं,
साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शनिष्ठविरोधिताव्यावृत्ता ग्राह्या तेन
नासम्भवः । न चैवं साध्य-तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शयोरेकत्र प्रामाण्य-
निश्चये अपरत्र च तद्विरुद्धेऽपि सत्प्रतिपक्षव्यवहारापत्तिः विरोधि-
बोधासमवहितत्वस्येव प्रामाण्यग्रहासमवहितत्वस्यापि निवेगे साध्य-
तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शयोरुभयत्रैव प्रामाण्यग्रहदशायामपि सत्प्र-
तिपक्षितव्यवहारानुपपत्तिरिति वाच्यं । तादृशपरामर्शयोरुभयत्र
प्रामाण्यग्रह इव एकत्र प्रामाण्यग्रहे अपरत्र च तदग्रहेऽपि सत्प्रति-
पक्षितव्यवहारस्येष्टत्वात् । अथैवं “समानबलौ हि सत्प्रतिपक्षौ न
तु हौनबलाधिकबलौ^(१) । न हि भवति तरक्षुः सत्प्रतिपक्षो
हरिणश्रावकस्य” ॥ इति सत्प्रतिपक्षस्थलीयटीकाकारग्रन्थविरोधः^(२)
‘तरक्षुः’ मृगादनापरनामा क्षुद्रव्याघ्रविशेषः, तथाच कथमन्वेष्टा-
पत्तिरिति चेत्, न, प्रामाण्यग्रहस्य बलत्वाभावात् सत्यगृहीताप्रा-
माण्यकविरोधिपरामर्शं गृहीतप्रामाण्यकादपि तद्व्याप्यवत्तापराम-
र्शादनुमित्यनुत्पादात् परन्तु अप्रामाण्यग्रहाभाव एव बलं एकत्रा-
प्रामाण्यग्रहे यत्र न तद्ग्रहः तस्मादनुमित्युत्पादात् । न चैवं साध्य-
तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शयोरुभयत्रैवाप्रामाण्यग्रहे सत्प्रतिपक्षता न
स्यात् अप्रामाण्यग्रहाभावस्य बलतया बलवत्त्वाभावात् इति वाच्यं ।
दृष्टत्वादिति भावः ।

(१) न तत्तमहीनबलाविति ख० ।

(२) टीकाविरोध इति ख० ।

स्थापनाया व्याप्ति-पक्षधर्मत्वमुभयवादिसिद्धं वादिना
तदभावानुपन्यासात्, द्वितीयस्य तु तत्त्वमन्यतरासिद्ध-
मिति प्रथमेन द्वितीयं बाधितमिति स्वार्थानुमान-
श्चायं दोष इत्येके । तन्न । एकदा निरन्तरयोर्वौभयो-

विवादातिरिक्तस्थल एव सत्प्रतिपक्षत्वं सम्भवति,^(१) न तु विवादस्थल-
इति केचिद्वदन्ति तन्मतमुपन्यस्य दूषयति, ‘स्थापनाया इति,
‘स्थापनायाः’ साधनस्येत्यर्थः, ‘उभयवादिसिद्धं’ उभयवादिसिद्धत्वेन
निश्चितं, मध्यस्थस्येति शेषः । ‘वादिना’ प्रतिस्थापनावादिना, ‘तद-
भावानुपन्यासादिति व्याप्ति-पक्षधर्मत्वाभावमनुपन्यस्य सत्प्रतिपक्षोप-
न्यासादित्यर्थः । ‘द्वितीयस्य तु’ प्रतिस्थापनासाधनस्य तु, ‘अन्य-
तरासिद्धमिति स्थापनावाद्यनुमतत्वेनानिश्चितमित्यर्थः । तेन तत्र
तदभावं विहाय दूषणान्तरानुपन्यासादिति भावः । ‘प्रथमेन’
प्रथमसाधने व्याप्ति-पक्षधर्मतयोरुभयवादिसिद्धत्वनिश्चयेन स्थापना-
साधने व्याप्ति-पक्षधर्मतयोरुभयवादिसिद्धत्वनिश्चयेनेति यावत्,
‘द्वितीयं’ प्रतिस्थापनासाधनं, ‘बाधितं’ व्याप्ति-पक्षधर्मतान्यतरा-
भाववत्तया निश्चितं, ‘स्वार्थानुमान एव’ विवादातिरिक्तस्थल एव,
‘अयं दोषः’ सत्प्रतिपक्षरूपो दोषः, सम्भवतीति शेषः । ‘निरन्तर-
योरिति सप्तमी, क्रमिकक्षणद्वयोरित्यर्थः, ‘व्याप्ति-पक्षधर्मतयेति
साध्य-तदभावनिरूपितव्याप्ति-पक्षधर्मतयेत्यर्थः । ‘निरन्तयोर्वेति-

(१) सत्प्रतिपक्षः सम्भवतीति ख०, ग० ।

व्याप्ति-पक्षधर्मतया ज्ञातयोः प्रतिपक्षत्वात् युगपदु-
पस्थितेश्च कारणवशेन स्वपरसाधारणत्वात् ।

अथ वस्तुनोऽद्यात्मकत्वात्^(१) व्याप्ति-पक्षधर्मता-
भङ्गएकत्रावश्यक इति स एव दोषः । न च

पक्षसु प्रथमपरामर्शपूर्वं सिद्धादिसत्त्वे बोध्यः, अन्यथा द्वितीय-
परामर्शोत्पादसमये पूर्वणानुमितिजनने बाधकाभावेन नैरन्तर्या-
सम्भवात्, 'युगपदिति, क्रमेण वेति शेषः, 'कारणवशेन' सामग्री-
वशेन, 'स्वपरेति विवादस्थल-तदतिरिक्तस्थलसाधारणत्वादित्यर्थः ।
न चोक्तरीत्या विवादस्थले द्वितीयहेतौ व्याप्ति-पक्षधर्मतान्यतरा-
भावनिश्चयरूपस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात् सामर्थ्येव न सम्भवतीति
वाच्यं । सर्वत्र तन्निश्चये मानाभावात् । न च स्थापनाहेतौ व्याप्ति-
पक्षधर्मतयोरुभयवासिद्धत्वनिश्चयस्य सत्त्वात् सर्वत्र द्वितीयहेतौ
तन्निश्चय आवश्यक इति वाच्यं । एकनिष्ठव्याप्ति-पक्षधर्मतयोरु-
भयवासिद्धत्वनिश्चयस्याहत्यापरत्र^(२) तदन्यतराभावनिश्चायकत्वा-
भावात्^(३) तन्निश्चयस्यापि सार्वत्रिकत्वे प्रमाणाभावाच्च । न च तद-
भावानुपन्यासादेव सर्वत्र तन्निश्चयस्यावश्यकत्वमिति वाच्यं । अप्रति-
षेधमात्रस्याभ्युपगमासाधकत्वात् । न हि सम्भवन्तः सर्व एव दोषाः

(१) वस्तुनोऽद्यात्मकत्वेनेति क० ।

(२) हेतावपरत्रेति ख० ।

(३) तदन्यतराभावानिश्चायकत्वादिति ख०, ग० ।

तयोर्विरोधभङ्गेऽप्युपपत्तेर्न व्याख्यादिभङ्गनियम इति
वाच्यम् । अविरोधेऽप्यनुमित्यविरोधात् विरोधे
तु व्याख्यादिभङ्गनियमादिति चेत्, न, प्रतिरुद्ध-
त्वज्ञानानन्तरं व्याख्यादिभङ्गज्ञानमित्युपजीव्यत्वेन

समुद्भावाः, आधिक्यप्रसङ्गादिति भावः । 'अद्यात्मकत्वादिति
साध्य-तदभावोभयानाश्रयत्वादित्यर्थः, 'व्याप्ति-पक्षधर्मताभङ्गः' तद-
न्यतरभङ्गग्रहः, 'एकत्र' स्थापनाहेतौ,^(१) 'स एव दोष इति, एतच्च
व्याप्ति-पक्षधर्मताभावज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य,
'तयोः' साध्य-तदभावयोः, 'विरोधभङ्गेऽपि' विरोधित्वाग्रहदशा-
यामपि, 'उपपत्तेः' साध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य सम्भवात्, 'न
व्याख्यादिभङ्गनियमः' न व्याख्यादिभङ्गग्रहनियमः, 'अविरोधे' विरो-
धित्वाग्रहे, 'अनुमित्यविरोधादिति, साध्य-तदभावयोर्विरोधित्वज्ञानं
विना साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानं न प्रतिबन्धकमित्यभिमानः ।
'विरोधे' विरोधित्वग्रहे, 'व्याख्यादिभङ्गे'ति तद्ग्रहेत्यर्थः । 'प्रतिरुद्ध-
त्वज्ञानानन्तरमिति साध्य-तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शानन्तरमित्यर्थः,
'अभिचारवत्' तज्ज्ञानवत् । न चोपजीव्यत्वेऽपि न साक्षात्प्रति-
बन्धकमिति वाच्यं । तथा सति व्याप्यभावज्ञानोत्पत्तिकाले अनु-
मित्यापत्तेः वक्तव्याप्यधूमवान् वज्राभावव्याप्यवांश्च इति परामर्शात्

(१) स्थापनाहेतौ इत्यनन्तरं प्रतिस्थापनायां वा इत्यधिकः पाठः,
ख चिह्नितपुस्तके वर्तते ।

व्यभिचारवदस्यापि द्वापत्वात् । ननु साध्य-तद-
भावयोरिव तद्वाप्यत्वेनावधारितयोर्विरोधादेकत्र न
निश्चयः किन्तु संशयः, निर्णये वान्यतरव्याप्ति-
संशय इति व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेत्, न, उभयोरे-

साध्याभाव साध्ययोर्युगपदनुमित्यापत्तेश्चेति भावः । 'साध्य-तदभाव-
योरिवेति 'न निश्चयः' इत्यत्र दृष्टान्तः, 'विरोधात्' परस्परभाव-
व्याप्यत्वात् । ननु साध्यव्याप्य-तदभावव्याप्ययोर्वस्तुगत्या परस्पर-
भावव्याप्यत्वरूपविरोधसत्त्वेऽपि तत्प्रकारेण ज्ञानाभावादेकत्र निश्चयो
न विरुध्यत इत्यस्वरसादाह, 'निर्णये वेति, तदनन्तरमिति शेषः,
'अन्यतरेति उभयेत्यर्थः, 'व्याप्यत्वासिद्धिः' व्याप्यत्वनिश्चयाभावः,
तथाच कारणाभावादेवानुमित्यनुत्पादसम्भवान्नामौ प्रतिबन्धक-
इति भावः । पूर्वं व्याप्यभावज्ञानेनान्यथासिद्धेर्निराकरणेऽपि
व्याप्तिनिश्चयाभावेनान्यथासिद्धेरनिराकरणान्न पौनरुक्त्यं । 'उभयोः'
साध्यव्याप्य-तदभावव्याप्ययोः, 'अन्यतरव्याप्तिसंशयः' उभयत्र व्याप्ति-
संशयः, 'अस्य भिन्नत्वादिति अस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः ।
नन्वस्योपजीव्यत्वेऽपि पृथक्प्रतिबन्धकत्वे किं मानमित्यत-
आह, 'दूषकतावीजन्त्विति साक्षात्प्रतिबन्धकताकल्पकन्वित्यर्थः ।
'विरोधिसामग्रीप्रतिबन्धेन' विरोधिनिर्णयासाधारणकारणविरो-
धिपरामर्शविशिष्टेन परामर्शान्तरेण, 'निर्णयाजनकत्वं' अनुभव-
सिद्धं निर्णयाजननं अनुभवसिद्धोऽनुमित्यनुत्पाद इति यावत्,

कत्र निश्चयानन्तरमन्यतरव्याप्तिसंशयइत्युपजीव्यत्वे-
तास्य भिन्नत्वात् दूषकतावीजन्तु समबलविरोधि-
सामग्रीप्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्वं, न तु व्याप्ति-
पक्षधर्मताविरह एव सङ्केतारपि सत्प्रतिपक्षत्वात्,
एकत्र व्याप्तिभङ्गज्ञानद्वारा वास्य दूषकत्वं, चक्षुरा-
देश्च नानुमानेन प्रतिरोधः तदुपस्थितावपि फल-
तादृशपरामर्शस्यैव व्याप्तिनिश्चयरूपतया व्याप्तिनिश्चयाभावेनान्य-
थासिद्धसम्भवादिति भावः । ननु विरोधिपरामर्शेन ज्ञाप्यमानो
व्याप्ति-पक्षधर्मताविरह एव हेतुनिष्ठतया तत्रानुमित्यनुत्पाद-
प्रयोजक इत्यत-आह, 'न त्विति न तु विरोधिपरामर्शेन ज्ञाप्य-
मानोव्याप्ति-पक्षधर्मताविरह एवेत्यर्थः, तत्रानुमित्यनुत्पादप्रयोजक-
इति शेषः, स्वरूपसद्वाप्ति-पक्षधर्मताविरहस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोज-
कत्वे क्वाप्यव्याप्यापक्षधर्मलिङ्गाद्याप्यादिभ्रमेणानुमितिर्न स्यात् अतो
ज्ञाप्यमानान्तं विरहविशेषणं, 'सत्प्रतिपक्षत्वादिति विरोधिपरा-
मर्शसत्त्वदशायामनुमित्यजनकत्वादित्यर्थः, 'एकत्र' परामर्शान्तर-
विषये हेतौ, 'अस्य' विरोधिपरामर्शस्य, 'दूषकत्वं' प्रतिबन्ध-
कत्वं वाकारोऽनास्थायां परमुखनिरीक्षकत्वेन हेत्वाभासत्वायोगात्
व्याप्यभावज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावाच्चेति
ध्येयम् । ननु विरोधिपरामर्शा यदि विपरीतनिर्णयविरोधौ कथं
तर्हि विशेषदर्शने सत्यपि दोषवशाच्चक्षुरादिना पीतत्वादिभ्रम-
इत्यत-आह, 'चक्षुरादेश्चेति, 'चक्ष्वर्थः, 'नानुमानेन' न विशेष-

दर्शनेन तस्याधिकबलत्वात् । नन्वेवं वादिवाक्य-

दर्शनेन, 'प्रतिरोधः' कार्यप्रतिबन्धः, 'तदुपस्थितावपि' तत्सत्त्वेऽपि, 'फलदर्शनेन' चक्षुरादेः फलदर्शनेन, 'तस्य' चक्षुरादेः फलस्य, 'अधिकबलत्वादिति' विशेषदर्शनाप्रतिबन्धत्वात्, एतच्च प्रत्यक्षा-
तिरिक्तज्ञानमेव तदभावव्याप्यवृत्तानिर्णयस्य प्रतिबन्धमिति जर-
त्तरमतानुसारेण । यद्वा 'प्रतिरोधः' दोषाधीनकार्यप्रतिरोधः, 'तदुपस्थितावपि' सत्सत्त्वेऽपि, 'फलदर्शनेन' दोषवशाच्चक्षुरादेः फलदर्शनेन, 'तस्य' दोषवशाच्चक्षुरादेः फलस्य, 'अधिकबलत्वात्' विशेषदर्शनेनाप्रतिबन्धत्वात्, तथाच दोषविशेषाजन्यज्ञानमेव विशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धमिति भावः । यद्वा ननु विरोधिपरामर्शो यदि विपरीतनिर्णयविरोधी कथन्तर्हि आनुमानिकविशेषदर्शने सत्यपि चक्षुरादिना लौकिकोऽनुभव इत्यत आह, 'चक्षुरादेश्चेति, 'नानुमानेन' नानुमानिकविशेषदर्शनेन, 'प्रतिरोधः' लौकिकानु-
भवात्मककार्यप्रतिबन्धः, 'तदुपस्थितावपि' तत्सत्त्वेऽपि, 'फलदर्शनेन' लौकिकानुभवात्मकस्य तत्फलस्य दर्शनेन, 'तस्य' तादृशस्य फलस्य, 'अधिकबलत्वात्' आनुमानिकविशेषदर्शनाप्रतिबन्धत्वात्, तथाच लौकिकसन्निकर्षाजन्यज्ञानमेवानुमित्यादिरूपविशेषदर्शनस्य प्रति-
बन्धं, लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञानन्तु समानेन्द्रियजन्यलौकिकविशेष-
दर्शनस्यैव प्रतिबन्धमिति भावः । 'नन्वेवमिति, 'एवं' विरोधि-
परामर्शो यदि विपरीतनिश्चयविरोधी तदा, 'वादिवाक्यमात्रस्य'

मात्रस्य प्रतिरोधकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदः । न च विरोधिवाक्यस्य न्यूनबलत्वे लक्षणायोगः समबलत्वे

वादिनोः प्रतिज्ञावाक्यमात्रज्ञानस्य, 'मात्रपदं साकल्यार्थकं, 'प्रति-
रोधकत्वेन' स्व-स्वसाध्यविपरीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन, 'अनुमानमात्रो-
च्छेद इति विवादस्थले स्थापनासाध्य-प्रतिस्थापनासाध्ययोरुभयो-
रेवानुमित्युच्छेद इत्यर्थः, विरोधिपरामर्शनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कस्य विरोधिनिर्णयसामग्रीत्वस्य विरोधिविषयकशाब्दनिर्णयजनके
प्रतिज्ञावाक्यज्ञानेऽपि सत्त्वादिति भावः ।

ननु विवादस्थले वादिनोः प्रतिज्ञावाक्यज्ञानात् स्थापनासाध्य-
प्रतिस्थापनासाध्ययोरुभयोरेवानुमित्युच्छेदः कुत्रापाद्यते किं यत्र
स्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानं स्वसाध्यशाब्दधीजनकसकलकारणसम-
वहितं प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानञ्च न तत्समवहितं तत्र, किं
वा द्वयमेव यत्र स्वसाध्यशाब्दधीजनकसकलकारणसमवहितं तत्र,
अथवा यत्र स्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानं न स्वसाध्यशाब्दधीजनकसकल-
कारणसमवहितं, प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानञ्च तत्समवहितं तत्र,
नाद्य इत्याह, 'विरोधिवाक्यस्येति प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानस्ये-
त्यर्थः, 'न्यूनबलत्वे' स्वसाध्यशाब्दधीजनकसकलकारणसमवहितत्वे,
'लक्षणायोगः' विरोधिनिश्चयसामग्रीत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
सायोगः । न द्वितीय इत्याह, 'समबलत्वे इति स्थापनाप्रतिज्ञा-
वाक्यज्ञान-प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानयोरुभयोरेव स्वसाध्यशा-

प्रतिरोध एव अधिकबलत्वे नरशिरःशौचानुमान-
वत्तेन बाध एवेति वाच्यम् । अगृह्यमाणविशेषदशायां
प्रतिवादिवाक्येन सर्वानुमानप्रतिरोधापत्तेः, अनु-

बद्धीजनकसकलकारणसमवहितत्वे इत्यर्थः, 'प्रतिरोध एव' स्थाप-
नासाध्य-प्रतिस्थापनासाध्ययोरुभयोरेवानुमितिप्रतिरोधः सर्वसिद्ध
एव, तथाचेष्टापत्तिरेवेति भावः । न तृतीय इत्याह, 'अधिकबलत्व-
इति यदि स्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानं न स्वसाध्यशाब्दधीजनकस-
कलकारणसमवहितं, प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानञ्च तत्समवहितं
तदेत्यर्थः, 'नरशिरःशौचेति षष्ठ्यन्तादितिः, यथा बलवत्तरागमप्रति-
रोधेन नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यनुमानफलबाध एव न
तनुमानेन श्रुतिफलबाधस्तथेत्यर्थः, 'तेन' प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञा-
वाक्यज्ञानेन, 'बाध एव' स्थापनानुमानफलबाधएव न तु
प्रतिस्थापनानुमानफलबाधः, तथाचोभयोर्नानुमित्युच्छेद इति
भावः । यत्र स्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानं प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्य-
ज्ञानञ्च द्वयमेव स्वसाध्यशाब्दधीजनकसकलकारणसमवहितं किन्तु
स्थापनासाध्यव्याप्यवत्ताज्ञानमेव वर्तते न तु प्रतिस्थापनासाध्यव्याप्य-
वत्ताज्ञानं तदानौमपि प्रतिस्थापनासाध्यानुमितेरिव स्थापनासाध्या-
नुमितेरपि प्रतिरोधापत्तिरित्यभिप्रायेण समाधत्ते, 'अगृह्यमाणेति
प्रतिस्थापनासाध्यव्याप्यवत्ताज्ञानविरहदशायामपौत्यर्थः, 'प्रतिवादि-
वाक्येन' स्वसाध्यशाब्दधीजनकसकलकारणसमवहितेन प्रतिस्थापना-
प्रतिज्ञावाक्यज्ञानेन, 'सर्वानुमानेति स्वसाध्यानुमितिसकलकारणसम-

मानात् पूर्वं पश्चादा अनुमानान्तरेण तस्य न्यूना-
धिकबलत्वानिरूपणात् निरूपणे वानुमानवैयर्थ्यात्^(१)
नैवम् । विरोधिवाक्यमात्रस्य समबलत्वाभावात्, उक्तं

वहितस्य स्थापनानुमानस्येयः, सर्वैः सहितमनुमानं सर्वानुमानमिति
व्युत्पत्तेः, 'सर्वपदञ्च साध्यानुमितिजनकसर्वपरं, 'पूर्वानुमानप्रति-
रोधापत्तेः' इति पाठस्तु न साधुः । 'प्रतिरोधापत्तेः' स्वसाध्यानु-
मितिजननप्रतिरोधापत्तेः । न च तत्र साध्यविरोधिनिर्णयसाम-
ग्रेव नास्ति साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शाभावस्यापि तत्सामग्र्यन्तर्गतत्वा-
दिति वाच्यं । साध्यविरोधिनिर्णयसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतायां
साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शाभावेतरकारणकलापस्यैव सामग्रीघटकत्वात्
अन्यथा सत्प्रतिपक्षद्वयसम्बलनदशायां अनुमित्यापत्तेरिति भावः ।
ननु तत्र प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञाने न्यूनबलत्वज्ञानसत्त्वात् स्थाप-
नासाध्यव्याप्यवत्तानिश्चये अधिकबलत्वज्ञानसत्त्वादा स्थापनासाध्यानु-
मितिर्नानुपपन्ना न्यूनबलत्वं भ्रमजनकत्वं, अधिकबलत्वं प्रमाजन-
कत्वमित्यत आह, 'अनुमानादिति स्थापनानुमानादित्यर्थः, 'तस्य'
स्थापनासाध्यानुमितिमतः पुरुषस्य, 'अनुमानवैयर्थ्यादिति वैयर्थ्य-
सम्भवात् स्थापनासाध्यानुमितेरसम्भवादित्यर्थः, न्यूनबलत्वाधिकब-
लत्वावगमस्य विषयबाध-तत्सत्त्वावगमाधीनत्वेन सिद्धसाधनादिति
भावः । 'विरोधिवाक्यमात्रस्य' तज्ज्ञानमात्रस्य, 'व्याप्ति-पक्षधर्मतेः'

हि व्याप्ति-पक्षधर्मते बलमिति । प्रत्यक्षादेर्लिङ्गभावे-
नैवानुमानप्रतिरोधः कथायां तदुपन्यासानर्हत्वात् ।

यत्तु विरोधिव्याप्यद्वयस्यासाधारणत्वात् संशय-
जनकत्वं दूषकतावीजमिति । तन्न । एकैकं हि सत्प्रति-
पक्षं न तु विशिष्टं एकैकञ्च न संशयकमित्यनुमिति-

इति साध्याभावव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नविषयतावत्त्व-पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्या-
भावव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतावत्त्व इत्यर्थः, तथाच तादृशविषयता-
शालिनिश्चयत्वेनैव विरोधिपरामर्शस्य प्रतिबन्धकत्वं न तु साध्य-
विरोधिनिश्चयसामग्रीत्वेनेति भावः । ननु कथं तर्हि विपरीतप्रमा-
फलकं चक्षुरादि प्रतिबन्धकतया कथायामुपन्यस्यत इत्यत आह,
'प्रत्यक्षादेरिति चक्षुरादेरित्यर्थः, 'लिङ्गभावेनैव' लिङ्गताज्ञानेनैव
साध्याभावनिरूपितव्याप्ति-पक्षधर्मताज्ञानेनैवेति यावत्, 'एवकारात्
स्वरूपमच्चक्षुरादिव्यवच्छेदः, अत्र हेतुः 'कथायामिति स्वरूपमच्चक्षु-
रादेर्विरोधित्वे इत्यादिः ।

'विरोधिव्याप्यद्वयस्येति मिलितस्येति शेषः, 'असाधारणत्वात्'
सपक्ष-विपक्षव्यावृत्तत्वात्, 'दूषकतावीजमिति सत्प्रतिपक्षस्थलेऽनु-
मित्यनुत्पादवीजमित्यर्थः, संशयसामग्र्या निश्चयप्रतिबन्धकत्वादिति
भावः । 'सत्प्रतिपक्षमिति प्रतिबन्धकमित्यर्थः, 'न तु विशिष्टमिति
न तु मिलितं हेतुद्वयमित्यर्थः, 'एकैकञ्चेति, असाधारणत्वाभावा-

द्वयस्य प्रामाण्यग्राहकाप्रवृत्तिर्दूषकतावीजमित्यन्ये,
तन्न, परस्परप्रतिबन्धेनानुमितेरेवानुत्पत्तेः ।

रत्नकोषकारस्तु सत्प्रतिपक्षाभ्यां प्रत्येकं स्वसाध्यानु-
मितिः संशयरूपा जन्यते विरुद्धोभयज्ञानसामग्र्याः

दिति भावः । 'प्रामाण्यग्राहकाप्रवृत्तिरिति प्रामाण्यग्रहानुत्पत्ति-
रित्यर्थः, (१) 'दूषकतावीजं' सत्प्रतिपक्षस्य दोषव्यवहारविषयतावीजं ।
'परस्येति, विरोधिव्याप्यवृत्तानिश्चयस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वे तद्वि-
षयस्य हेत्वाभासत्वायोगादिति भावः ।

ननु तद्विशिष्टबुद्धिं प्रति तदभावनिश्चयस्य तदभावविशिष्टबुद्धिं
प्रति च तद्वत्त्वनिश्चयस्य कार्यसहभावेन प्रतिबन्धकत्वादेकदा कथं
साध्य-तदभावयोरनुमितिः (२) इत्यत उक्तं 'संशयरूपेति । ननु संश-
यत्वस्य प्रत्यक्षत्वव्याप्यतया विरुद्धोभयकोटिकप्रत्यक्षजनकसामग्र्येव संश-
यजनिका अनुमितिसामग्री तु न तथेति कथं संशय इत्यत आह,
'विरुद्धोभयेति विरुद्धोभयकोटिकज्ञानसामान्यसामग्र्या एवेत्यर्थः,
विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन तत्तद्विरुद्धान्यतरकोटिविषयक-समान-
विशेष्यतावच्छेदकतत्तद्विरुद्धोभयकोटिकज्ञानमेव संशयो न तु
तादृशप्रत्यक्षमेव, अत एव विप्रतिपक्षिवाक्यादपि शाब्दसंशय इति

(१) प्रामाण्यग्राहकानुत्पत्तिरित्यर्थ इति क० ।

(२) तथाच विरोधिनिश्चयाभावस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणत्वात्
साध्य-तदभावानुमितिप्राक्क्षणे विरोधिनिश्चयाभावस्य सत्त्वेऽपि कार्यकाले
तदसत्त्वान्नानुमितिसम्भव इति भावः ।

संशयजनकत्वात् संशयद्वारा अस्य दूषकत्वं । न च संशयरूपा नानुमितिः बाधस्येव विरोधुपस्थितेरनुमितिसामग्रीविघटकत्वेनावधारणात् अन्यथा बाधे-
भावः । ननु सत्प्रतिपक्षस्थलेऽप्यनुमित्युत्पादे तत्र कथं दोषव्यवहार-
इत्यत-आह, 'संशयद्वारेति संशयजनकत्वेन निर्णयविरोधितये-
त्यर्थः, (१) 'अस्य' सत्प्रतिपक्षस्य, 'दूषकत्वं' दोषव्यवहारविषयत्वं । न
चैवं पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्य-साध्याभावव्याप्यवत्ता-
परामर्शरूपयोः सत्प्रतिपक्षयोः दोषव्यवहारो न स्यात् पक्षतावच्छे-
दकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरा-
मर्शस्यैव हेतुतया तयोः संशयजनकत्वासम्भवात् विशेष्यतावच्छेदका-
वच्छेदेनान्यतरकोटिविषयकज्ञानस्यैव संशयत्वादिति वाच्यं । येन
सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता तेनैव सम्बन्धेन हेतुमत्तापरामर्श-
स्यानुमितिहेतुतानियमात् पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमि-
तिमिव तदवच्छेदेनानुमितिं प्रत्यपि पक्षतावच्छेदकसामानाधिक-
रण्येन हेतुमत्तापरामर्श एव हेतुः यत्र च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेना-
नुमित्युत्पत्तिप्रतिबन्धकबाधादेर्नावतारः तत्र नियमतोऽनुमितेर्द्वि-
विधविषयत्वमिष्टमेव इत्यभिप्रायात् । 'बाधस्येवेति साध्याभावनि-
श्चयस्येवेत्यर्थः, 'विरोधुपस्थितेरिति साध्याभावव्याप्यवत्त्वोपस्थितेरि-
त्यर्थः, 'अनुमितिसामग्रीविघटकत्वेन' अनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वेने-
त्यर्थः, 'अन्यथेति तदुपस्थितेरनुमित्यनुत्पादाप्रयोजकत्वे इत्यर्थः,

(१) संशयजनकत्वेनेत्यर्थ इति ग्व०, ग० ।

ऽप्यनुमित्यापत्तेरिति वाच्यम् । अधिकबलतया बाधेन प्रतिबन्धात् तुल्यबलत्वादनुमितिः स्यादेव सामग्री-
सत्त्वात् । साध्याभावबोधस्य च तत्र प्रतिबन्धकत्वं न तु तद्वोधकस्य चक्षुरादेः । प्रत्येकं निर्णायकत्वेनावधारितात् कथं संशय इति चेत्, न, प्रत्येकाद्विज्ञानमुत्पद्यमानमर्थात् संशयो न तु प्रत्येकं संशयजनकत्वमिति

'बाधेऽपीति, साध्यविरोधिविषयकनिश्चयत्वेनैव बाधस्यानुमितिप्रति-
बन्धकत्वात् साध्याभावव्याप्यवत्त्वोपस्थितेरनुमित्यनुत्पादाप्रयोजकत्वे च
व्यभिचारेण तेन रूपेण प्रतिबन्धकत्वासम्भवादिति भावः । 'अधिक-
बलतयेति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्याभावप्रकारकनिश्चय-
तयेत्यर्थः, 'बाधेन प्रतिबन्धादिति बाधनिश्चयस्यानुमितिप्रतिबन्ध-
कत्वादित्यर्थः, 'तुल्यबलादिति तादृशसाध्याभावप्रकारकनिश्चयाद्य-
भावविशिष्टात् साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शादित्यर्थः, उत्तरत्वं पञ्च-
मर्थः । ननु चक्षुरादिना बाधोत्पत्तिकाले विशिष्टबुद्ध्यनुदयाद्-
बाधसामग्रीत्वेन चक्षुरादीनामपि प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं तच्च विशेष-
दर्शनतया तत्राप्यविशिष्टमित्यत आह, 'साध्याभावेति, 'तत्र'
साध्यविशिष्टबुद्धौ, तदभावस्य कार्यसहभावेन हेतुतया बाधो-
त्पत्तिकाले न तदुत्पत्तिरिति भावः । शङ्कते, 'प्रत्येकं निर्णाय-
कत्वेनेति प्रत्येकविषयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति जनकेत्वेनेत्यर्थः,
'कथं संशय इति संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वादिति भावः ।

मेने, तन्न । साध्य-तदभावयोर्विरोधेन यथैकज्ञानस्या-
परधीप्रतिबन्धकत्वं तथा साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्यापि
साध्यविरोधित्वात्तदुद्धेरेपि साध्यधीप्रतिबन्धकत्वात्
विरोधिज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रत्वात् ।

निबन्धे तु हेत्वाभासानां फलद्वारकं लक्षणं, अ-

‘प्रत्येकाद्धीति प्रत्येककोटिव्याप्यवत्ताविषयकज्ञानाद्धीत्यर्थः, ‘ज्ञानं’
प्रत्येककोटिविषयकज्ञानं, ‘अर्थात्’ कोटिद्वयविशिष्टबुद्धिसामग्री-
समाजात्, ‘न तु प्रत्येकं संशयजनकत्वमिति न तु प्रत्येककोटि-
विषयकज्ञानस्य संशयत्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वं, संशयत्वस्य निश्चय-
त्वस्येवार्थसमाजग्रस्तत्वेन कार्यतानवच्छेदकत्वादित्यर्थः, तथाच संश-
यत्वं यस्य कार्यतावच्छेदकं तस्मादेव संशयोत्पत्त्यभ्युपगमे प्रत्येक-
कोट्युपस्थितितोऽपि संशयो न स्यादिति भावः । बाधस्य पक्षविशे-
ष्यकसाध्याभावनिश्चयत्वेन न प्रतिबन्धकत्वं तादृशसाध्यवदन्योन्याभाव-
निश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वापत्तेः तस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वापत्तेर्वा किन्तु
साध्यविरोधिविषयकनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं तच्च पक्षविशे-
ष्यकसाध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयेऽप्यविशिष्टमित्यभिमानेन दूषयति,
‘साध्य-तदभावयोरिति, ‘प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रत्वादिति प्रतिबन्धक-
तायामवच्छेदकत्वादित्यर्थः । एतच्चापाततः लाघवादिति शेषः ।

नव्यास्तु सत्यपि तदभावव्याप्यवत्तानिश्चये तद्गोचराप्रामाण्य-
ज्ञानात् तदुत्तरं बुभुत्सातो वा तदुपनीतभानस्योदयात् न साक्षा-

नैकान्तिकानामन्वयाद्यतिरेकाद्वा कोट्युपस्थापकतया
संशयः फलं, विरुद्धस्य साध्यविपरीतस्य ज्ञानं, अपक्ष-

त्कारत्वानिरूपिततद्वत्ताबुद्धिमात्रं प्रति तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन
प्रतिबन्धकत्वं किन्तु तादृशनिश्चयवदन्यतद्वत्ताबुद्धिर्वावच्छिन्नं^(१) प्रत्येव
तथाविधनिश्चयत्वेन विरोधित्वं वाच्यं तथाच वज्रैः संशयाकारानु-
मितिः पर्वतत्वावच्छेदेन वज्रभावव्याप्यवत्तानिश्चयवतीति न तस्यां
तादृशनिश्चयः प्रतिबन्धकः, निश्चयात्मिका पर्वतत्वावच्छेदेन वज्र-
नुमितिसु पर्वतत्वावच्छिन्नधर्मिकवज्रभावव्याप्यवत्तानिश्चयवदन्येति
तस्यामवश्यं^(२) तथाविधविरोधनिश्चयः प्रतिबन्धक इति तद्ग्रायां
तस्या नोत्पत्तिरिति प्राज्ञः ।

‘अन्वयात्’ साध्य-तदभावयोरन्वयसहचारात्, ‘व्यतिरेकादिति
उक्तान्वयस्य व्यतिरेकादित्यर्थः, ‘संशयः फलमिति, तथाच किञ्चि-
द्धर्मिकयद्रूपावच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वेन यादृशसाध्यसंशयं प्रति जन-
कत्वं तद्रूपविशिष्टत्वमेव तत्साध्यकानैकान्तिकत्वमिति भावः । ‘साध्य-
विपरीतस्य’ साध्याभावस्य, ‘ज्ञानं’ अनुमितिः, ‘फलमिति पूर्वेणा-

(१) अत्र निश्चयवत्त्वं अव्यवहितोत्तरत्व-सामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन
बोध्यं ।

(२) ‘वज्रमित्यपर्वतत्वावच्छिन्ने द्रव्यत्वस्य नीलपर्वतत्वावच्छिन्ने वज्रेरनुमि-
तिसु पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकवज्रभावव्याप्यवत्तानिश्चयवदन्येति
पर्वतांशे वज्रितत्वावगाहिन्यां’ इति पाठः ‘तादृशनिश्चयः प्रति-
बन्धकः’ इत्यस्यानन्तरं ‘तस्यामवश्यं’ इत्यस्य प्राक् क-ग-पुस्तकद्वये
वर्तते परन्तु तादृशः पाठो न समीचीनः ।

धर्मोऽपि विरुद्धोऽन्यत्र विपरीतज्ञानसमर्थ एव, बाधे-
ऽन्यतोविपरीतज्ञानं न तु हेत्वभिमततादेः, घटो नित्यः
कार्यत्वादिति^(१) विरुद्धे बाधसङ्करेऽप्यदोषः, असिद्धे
अनैकान्तिकादिचतुष्टयज्ञानान्यालिङ्गत्वज्ञानं, बाधे

न्ययः, तथाच तद्रूपावच्छिन्नसाध्याभावानुमित्यौपयिकरूपवत्त्वं तद्रू-
पावच्छिन्नसाध्यकविरुद्धत्वमिति भावः । ननु घटोगौरवत्वादित्यत्र
विरुद्धेऽव्याप्तिः गोत्वाभावव्याप्यस्यापि हेतोर्घटात्मकपक्षावृत्तित्वेन
तादृशरूपाभावादत आह, 'अपचेति उपन्यस्तपक्षावृत्तिरपि,
'विरुद्धः' साध्यासमानाधिकरणः, 'अन्यत्र' स्वाश्रये, 'विपरीतज्ञान-
समर्थः' साध्याभावज्ञानौपयिकरूपवानित्यर्थः, गगनादिकन्तु^(२)
तादात्म्येनैव वज्रादेर्विरुद्धमिति भावः । हृदोवक्त्रिमान् द्रव्यत्वा-
दित्यादौ बाधितेऽतिव्याप्तिं निरस्यति, 'बाध इति, 'अन्यतः' जल-
त्वादितः, 'न त्विति, हेत्वभिमतस्य द्रव्यत्वादेः साध्याभावानुमित्यौ-
पयिकव्याप्तिविरहादिति भावः । ननूक्तलक्षणं घटोनित्यः कार्य-
त्वादित्यादौ बाधसंकीर्णतादृशायां अतिप्रसक्तं^(३) अत आह, 'घट
इत्यादि, 'अदोष इति, फलभेदाद्भिन्नहेत्वाभासत्वसम्भवादिति भावः ।
'अनैकान्तिकादीति, 'चतुष्टयेत्यविवक्षितं, निबन्धकनये सत्यति-

(१) नित्योघटः कार्यत्वादित्येति क०, ख० ।

(२) ननु वक्त्रिमान् गगनात् इत्यत्र गगनरूपविरुद्धहेतौ कुत्रापि धर्मिणि
अवर्तमानत्वेनाव्याप्तिरित्यत आह गगनादिकन्त्विति ।

(३) बाधसङ्कीर्णत्वादयुक्तमत आह इति ख०, ग० ।

पक्षधर्महेतौ व्याप्तिबाधः, प्रकरणसमे तु न व्याप्ति-
पक्षधर्मताबाधः फलं, नाप्यलिङ्गत्वज्ञानं, व्याप्यादि-
बुद्धिसत्त्वात् । नापि विपरीतबुद्धिः, स्वसाध्यविपरी-
तेनानियमात् । नापि संशयः, प्रत्येकं कोटिद्वयानुप-

प्रतिपक्षस्य ज्ञानफलकत्वाभावेन तन्निवेशस्य व्यर्थत्वात्, तथाचानै-
कान्तिक-विरुद्ध-बाधितानां यानि फलानि साध्यसंशय-साध्यविप-
रीतबोध-स्वधर्मिकसाध्याव्याप्यत्वज्ञानानि तेभ्यो भिन्नं 'अलिङ्गत्व-
ज्ञानं' लिङ्गत्वग्रहविरोधिज्ञानं प्रकृतपक्षधर्मिक-प्रकृतसाध्यव्याप्यप्र-
कृतहेतुमत्त्वग्रहविरोधिज्ञानमिति यावत्, 'फलमिति पूर्वणान्वयः,
तथाच तादृशज्ञानौपयिकं यद्रूपं तदेव प्रकृतहेतोरसिद्धत्वमिति
भावः । 'व्याप्तिबाधः' व्याप्यभावज्ञानं, 'फलमित्यनुषज्यते, तथाच
प्रकृतपक्षधर्मत्वे सति प्रकृतसाध्यव्याप्यभावोन्नायकरूपवत्त्वमेव प्रकृत-
पक्ष-साध्यबाधितत्वं हृदोवक्त्रिमान् धूमादित्यादिकञ्च न बाधितं
किन्त्वसिद्धमेवेति भावः । प्रकृतमनुसरन्नाह, 'प्रकरणसमे त्विति
साध्य-तदभावयोः परामर्शात्मकप्रतिपक्षस्थले त्वित्यर्थः, 'न व्याप्ती-
त्यादि, न व्याप्तेः पक्षधर्मत्वस्य वा 'बाधः' विरहज्ञानं, 'फलमित्यग्रे-
तनेनान्वयः, 'नाप्यलिङ्गत्वज्ञानमिति, 'अलिङ्गत्वस्य' लिङ्गत्वधौवि-
रोध्यन्तरस्य, ज्ञानमित्यर्थः, 'व्याप्यादीत्यादिना पक्षधर्मत्वस्योपग्रहः,
तथाच न बाधिते स्वरूपासिद्धे वा अस्यान्तर्भावः । 'विपरीतबुद्धिः'
साध्याभावानुमितिः, 'फलमित्यनुषज्यते, 'अनियमादिति व्याप्य-

नयात् । किन्तु कथमत्र तत्त्वनिर्णय इति जिज्ञासा फलं, तथाच प्रकृतसाध्य-हेत्वोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिका व्याप्ति-पक्षधर्मतोपस्थितिः प्रकरण-समः । न ह्यनुपस्थिते प्रतिपक्षे एकस्माज्जिज्ञासा, किन्तु निर्णय एव । अथ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा सा च ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानात् संशयाद्वेति कथं तेन विना

त्वानियमादित्यर्थः, तथाच हृदोवक्त्रिव्याप्यद्रव्यत्वान् वक्ष्यभाव-व्याप्यसत्तावांश्च इत्यादिप्रतिपक्षहेत्वोः स्वसाध्यव्यतिरेकोन्नयनौप-यिकव्याप्तिविरहान्न तयोर्विरुद्धेऽन्तर्भावः, 'संशय इति साध्यस्ये-त्यादिः, 'प्रत्येकमिति विरोधिव्याप्ययोः प्रत्येकस्य सपक्ष-विपक्षो-भयवृत्तित्वाद्यभावेन साध्य-तदभावयोः कोटिद्वययोः विशिष्टबुद्ध्य-जनकत्वादित्यर्थः । तथाच नानैकान्तिकेऽन्तर्भावः । 'प्रकृतेति प्रकृतसाध्यसिद्धिजनकविषयतापन्नयोर्हेत्वोः, 'किं तत्त्वं' किं व्याप्ता-दिमत्तया प्रामाणिकमित्यर्थः, व्याप्तीत्यादिकन्तु स्वरूपकथन-मात्रं, निरुक्तजिज्ञासाजनकोपस्थितेरेव सम्यक्त्वेन तन्निवेशस्य व्यर्थ-त्वात् व्याप्तादेरननुगतत्वेनाव्याप्तिकरत्वाच्चेति ध्येयं । ननु साध्यमात्रस्य परामर्शोऽपि तादृशजिज्ञासाजनक इति तत्रातिव्याप्तिरत आह, 'न हीति, 'अनुपस्थिते' असति, 'प्रतिपक्षे' विरोधिपरामर्शे, 'एक-स्मात्' साध्यस्यैव परामर्शात्, न तादृशी जिज्ञासा किन्तु साध्यस्य निर्णय एव विरोधिपरामर्शयोः सत्त्वे तु जिज्ञासासामग्र्या प्रतिब-

विरोधिसाधनज्ञानमात्रादिति चेत्, न, असति प्रति-पक्षे न जिज्ञासा सति तु सेत्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्रक-रणसमस्यापि जिज्ञासाजनकत्वात् । न चानैकान्ति-कातिव्याप्तिः, तत्र हि संशयद्वारा साध्ये जिज्ञासा अत्र तु हेतुसमीचीनत्व इति । ननु परामर्शयोरेक-दानुत्पादात् कथं प्रतिरोधः, क्रमेत्यन्नयोरेकदा स-

न्धान्न स इति भावः । 'ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानादिति स्वमते, 'संशया-दिति तु निबन्धकमते, तैः साध्यसंशयद्वारा अनैकान्तिकस्य साध्य-जिज्ञासाजनकताया अनुपदं वक्ष्यमाणत्वात्, 'ज्ञानमात्रादित्यत्र सेत्यनुषज्यते, 'जिज्ञासाजनकत्वादिति, कार्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचार इत्याशयः । लक्षणस्य प्रकृतसाध्य-हेत्वोरित्यस्य हेतु-पदव्यत्यासेन प्रकृतहेतुकज्ञानविषययोरित्यर्थं मत्वा शङ्कते, 'न चेति, जिज्ञासायाः साक्षाज्जनकत्वं वक्तव्यं हेत्वोः प्रामाणिकत्वजिज्ञासा वा निवेशितेत्याशयेन परिहरति, 'तत्र हीति । न च जिज्ञासाजनक-स्यापि विरोधिपरामर्शद्वयस्य ज्ञानं यदि नानुमितिप्रतिबन्धकं तर्हि कथायां तदुपन्यासो न स्यादिति वाच्यं । प्रमाणादूषणस्यापि तस्याधिकत्वादेरिव^(१) निग्रहस्थानविधयोद्भाव्यत्वमिति निबन्धकता-माश्रयादिति ध्येयं ।

(१) तस्यार्थान्तरत्वादेरिवेति ख०, ग० ।

त्वादिति चेत्, न, एकानन्तरमपरहेतुव्याप्ति-पक्षधर्म-
ताज्ञानाभ्यामग्रिमव्याप्तिविशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्व-
परामर्शनाशात् । न चोभयहेतुव्याप्ति-पक्षधर्मता-
ज्ञानानां परस्पराप्रतिबन्धात् परामर्शोत्पाद इति
वाच्यं । व्याप्त्यादिज्ञानचतुष्टयस्य यौगपद्याभावात् ।

यत्तु व्याप्तिद्वयसंस्कारोद्बोधकहेतुद्वयज्ञानयोः पर-
स्परप्रतिबन्धात् नोभयव्याप्तिस्मृतिरिति दूषकताबीज-
मिति । तन्न । व्याप्तिस्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात्
वादिभ्यां व्याप्त्युद्भावनाच्चेति । मैवम् । हेतुद्वयसमूहा-
लम्बनाद्युगपदुभयव्याप्तिस्मृतावुभयपरामर्शरूपं ज्ञान-
मुत्पद्यते, अत एकदा विरुद्धकार्यद्वयकारणानैकमपि
कार्यमुत्पद्यते, तादृशपरामर्शश्च स्वार्थानुमाने प्रत्य-
क्षादितः, परस्य तु वाद्युपन्यस्तन्यायेत्यापितप्रमाणा-

शङ्कते, 'नन्विति, ज्ञानद्वययौगपद्याभावादिति भावः ।
सिद्धान्तयति, 'क्रमेति, 'सत्त्वादिति 'प्रतिरोध इत्यन्वयः, एकानन्तरं,
एकहेतोः परामर्शानन्तरं, 'अपरेति अपरहेतौ व्याप्तेः पक्षधर्मत्वस्य
च ज्ञानेनेत्यर्थः, तथाच द्वित्वमविवक्षितं, 'ज्ञानेति एकहेतुकव्याप्ति-
ज्ञान-तत्परामर्श-हेतुवन्तरव्याप्तिज्ञान-तत्परामर्शात्मकज्ञानचतुष्टयस्ये-
त्यर्थः । साध्यस्य केवलान्वयित्वधीदशायां पक्षधर्मिक-तत्तदभावोभय-
व्याप्यवत्तापरामर्शासम्भवात्तदानीं तत्प्रतिपक्षो नास्तीति सोन्दडमतं

वतारात् । अस्य च केवलान्वयिन्यपि सम्भवः घटो-
ऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राभिधेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ता-
भावप्रतियोगिजात्यन्यत्वे सति घटमात्रवृत्त्यन्यधर्म-
त्वात् घटान्योन्याभाववत् पटरूपवच्च, घटनिष्ठात्यन्ता-
भावोऽभिधेयत्वप्रतियोगिकः घटवृत्तिनित्याभावत्वात्
घटनिष्ठान्योन्याभाववदिति विशेषादर्शनदशायां, न

निरस्यति, 'अस्य चेति, 'अस्य' विरोधिपरामर्शात्मकप्रतिपक्षस्य,
'केवलान्वयिनि' तत्त्वेन गृहीतसाध्यके, 'घटेत्यादि, प्रतियोगित्वं
स्वरूपसम्बन्धेन ग्राह्यं तेन संयोगेनाभिधेयत्वस्याभावमादाय न
सिद्धसाधनं, सत्ताद्याश्रयत्वे व्यभिचारस्य वारणाय 'सत्यन्तं जात्या-
श्रयतान्यत्वे सतीत्यर्थकं, घटत्वादिप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वे तद्वारणाय
'घटमात्रेत्यादि, घटवृत्त्यन्यत्वं अभिधेयत्वे स्वरूपासिद्धमतो मात्रपदं ।
ननु घटनिष्ठत्वं अवश्यं दैशिकविशेषणतया वाच्यं अन्यथा जातिम-
त्वादेरभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन घटनिष्ठत्वाद्धेतोर्यर्थविशेषण-
त्वापत्तेः तथाच घटान्यत्वाभावस्य घटत्वस्वरूपस्य तादृशसम्बन्धेन
घटवृत्तित्वात् तत्प्रतियोगिनो घटान्योन्याभावस्य दृष्टान्तत्वायोगा-
दाह, 'पटरूपवच्चेति, 'पेटत्यविवक्षितं, 'घटनिष्ठेति, अत्राप्यत्यन्ता-
भावः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः तेन न पूर्ववत्
सिद्धसाधनं, हेतौ च घटवृत्तित्वं घटत्वाभावे नित्यत्वं घटनिष्ठध्वंसे-
ऽभावत्वं घटत्वादौ व्यभिचारस्य वारणाय, 'अन्योन्येति घटवृत्त्य-

च पक्षैक्यमपि तन्नं, विरोधस्यैव दूषकत्वेऽधिकस्य
व्यर्थत्वादिति ॥

इति श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तः ॥

भिधेयत्वभेदवदित्यर्थः । ननूक्तहेतुद्वयमपि पटत्वाद्यभावे व्यभिचा-
रीत्यत आह, 'विशेषेति उक्तहेत्वोर्व्यभिचाराग्रहदशायामित्यर्थः,
'पक्षैक्यं' एकधर्मिकत्वं, 'तन्नं' प्रतिपक्षताव्यापकमित्यर्थः, (१) घटो-
ऽभिधेयत्वव्यापकाभाववान् इत्येवं व्यतिरेकपरामर्शेन पक्षैक्यस्य
सम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तरहस्यं ॥

(१) प्रतिपक्षतायां तन्नं व्यापकमित्यर्थ इति क०, ग० ।

अथासिद्धिपूर्वपक्षः ।

असिद्धिस्तु न व्याप्ति-पक्षधर्मताविरहः, प्रत्येक-
मननुगमात् । अथ प्रत्येकाभावेऽनुगतोव्याप्ति-पक्ष
धर्मताविशिष्टाभावेऽसिद्धिः, यद्यपि विशिष्टस्यान्यत्वे
प्रत्येकाभावाव्याप्तिरपसिद्धान्तश्च अनन्यत्वे प्रत्येकाभाव-

अथासिद्धिपूर्वपक्षरहस्यं ।

'व्याप्तीति, तथाच व्याप्ति-पक्षधर्मताभाववान् हेतुरसिद्ध इति
भावः । अत्र घटो द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ (१) व्याप्यत्वासिद्धेः संग्रहाय
व्याप्यत्वस्य, अयोगोलकं वक्त्रिमतं धूमादित्यादौ स्वरूपासिद्धेः
संग्रहाय च पक्षधर्मत्वस्य प्रवेशः, व्याप्तिश्च साध्याभाववदवृत्तित्वे सति
साध्यसामानाधिकरण्यरूपा ग्राह्या न तु हेतुव्यापकसाध्यसामानाधि-
करण्यरूपा द्रव्यं सत्त्वादित्यादिसाध्यव्याप्यत्वासिद्धिस्थले तदप्रसिद्ध्या (२)
असम्भवापत्तेः । पक्षधर्मत्वञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वं तेन
हृदो वक्त्रिमान् धूमादित्यादौ स्वरूपासिद्धेः कालिकादिसम्बन्धेन
हेतोः पक्षवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । व्याप्ति-पक्षधर्मत्वयोः प्रत्येकाभाव-
द्वयमसिद्धिः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताभावो वा आद्ये आह, 'प्रत्येक-
मिति प्रत्येकाभावस्येत्यर्थः, 'अननुगमात्' सर्वसिद्ध्यासाधारणत्वात्,

(१) जलज्जदो वक्त्रिमान् धूमादित्यादाविति ख०, ग० ।

(२) सत्त्वसामानाधिकरण्याभावाप्रतियोगिद्रव्यत्वसामानाधिकरण्याप्रसि-
द्धेत्यर्थः ।

तदभावानुपपन्न्यामान्, द्वितीयस्य तत्त्वमन्यतगामिद्विनि
प्रथमेन द्वितीयं बाधिनमिति स्वार्थानुमान एवायं दोष
इत्येके । तन्न । एकदानिरन्तरयोर्वोभयोर्व्याप्तिपक्षधर्मेन-
या ज्ञानयोः प्रतिपक्षत्वात् । युगपदुपस्थितेश्च कारणयो-
न स्वयंसाधारणत्वात् । अथ वस्तुनोऽद्वयात्मकत्वेन
व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्ग एकत्रावश्यक इति स एव दोषः ।
न च तयोर्विरोधभङ्गेऽप्युपपत्तेर्न व्याप्त्यादिभङ्गनियम इ-

पगमर्शस्योत्पादनमप्ये पूर्वणानुमितिक्रमनाद कथं नैतत्पर्येति
वाच्यम् । साधकमानादिवशेन क्षणमनुमितिसनुत्पादमस्यवात् । स्व-
परोति । अयं भावः । न सत्तु सम्भवन्तः सर्वः एव हेत्वाभासाः
समुद्भावाः, आधिक्यममङ्गात्, परन्तु यथाकाममेकः, तथा च
प्रतिपक्षांजावनेऽपि नाऽर्थापेक्षमात्रेण व्याप्त्याद्यभ्युपगम इति । प्र-

त्यस्य हेतोरित्यर्थः । ज्ञानयोरित्यत्र च भावे कः । तथा चेकदा क-
मिकयोर्वा हेतुद्वये व्याप्तिपक्षधर्मनामानयोः प्रतिपक्षत्वादित्यर्थः ।
विधितौ साधकमानादां व्याप्तिपक्षेन विरोधिपरामर्शसामान्या अपि
साध्यानुमितिविग, धिग्व, सत्तु प्रहः । द्वितीयपरामर्शोत्तरकाले नेतेव
पूर्वाधीनानुमिते प्रतिरोधसम्भवाद्वाह क्षणमिति । तन् स्वपर-
स्यादिमूलत युगपदुपपन्नयोर्विरोधिपरामर्शयोः परार्थस्ते प्रतिपक्ष-
त्वव्यवस्थापनेत्याशाङ्किते कमोत्पन्नयोस्तथात्वं नोपपादितमेवेत्यतो
भावमाह अयमिति । सर्वं एवेति । सम्यक्त्वञ्च विन्यादि । आधि-
क्यप्रसङ्गादिति । आधिक्याव्यभिग्रहज्जातप्रसङ्गादित्यर्थः । साध-
क्ये इव दूषणद्वयेप्याकाङ्क्षाविरहव्याप्तिविशेषत्वादित्यर्थः । तथा
आधिक्यभिपेक्ष आपनाहता प्रतिज्ञादिना व्याप्त्यादिविरहानुपपत्त्या-

ति शक्यम् । अविरोधेऽप्यनुमित्यविरोधात्, विरोधे तु
व्याप्तिभङ्गनियमादिति चेन्न । प्रतिरुद्धत्वज्ञानानन्तरं
व्याप्त्यादिभङ्गज्ञानमित्युपजीव्यत्वेन व्यभिचारवदस्यापि
दोषत्वात् । ननु साध्यतदभावयोरिव तद्व्याप्यत्वेनाव-
धारितयोर्विरोधादेकत्र न निश्चयः किन्तु संशयः, निश्चये
वाऽन्यतरव्याप्तिमंशय इति व्याप्यस्यासिद्धिरिति चेन्न ।
उभयोरैकत्र निश्चयानन्तरमन्यतरव्याप्तिमंशय इत्युप-
जीव्यत्वेनाऽस्य भिन्नत्वात् । दूषकनाबीजन्तु समथलवि-

तिरुद्धत्वेति । प्रतिरोधप्रयोजकविरोधिपक्षादीत्यर्थः । उभयोरि-
ति । परस्परभावव्याप्यत्वं हि हेत्वोर्विरोधः, तदग्रहे च तयारेकत्र
निर्णयो न विरुध्यते इति भावः । दूषकतेति । विरोधिपगमर्शम-

मस्यवाक तस्य व्याप्यत्वादिक् प्रतिज्ञादिभिर्द्विमिति तस्य बाधकस्या-
बोधात् परार्थस्तेपि कमोत्पन्नयोर्विरोधिपरामर्शयोः प्रतिपक्षत्वाद्यथा
दोषत्वं सम्भवत्येवेति भावः । ननु कार्यानुत्पादकप्रतिरुद्धत्वव्य ज्ञाने
न व्याप्त्यादिभङ्गज्ञानस्योपजीव्यं न वा तथात्वेपि विरोधिपरामर्श-
योर्दोषत्वमस्य इत्यत्र आह प्रतिरोधप्रयोजकंति । ननु मिथो विरु-
द्धयोः साधनयोरैकत्र निश्चयस्यासम्भवस्य प्रागुक्तत्वादुभयोरैकत्र
निश्चयोत्तरमित्याद्यमङ्गलमत आह परस्परभावेति । तदग्रहे चेति ।
हेत्वोः परस्परभावव्याप्यत्वाग्रहे चेत्यर्थः । तथा च नद्वयस्य स-
त्त्वासन्त्वाभ्यामेव शङ्कासिद्धान्ताविति भावः । विरोधिसामान्या-
मस्ये साध्यविरोधेनमित्यावश्यकतया प्रतिपक्ष एव न सम्भवती-
त्यतो विरोधिसामान्यापदमसाधारणकारणपरं वाच्यमित्याशयेन व्या-
चष्ट विरोधीत्यादि । तस्य विरोधिपरामर्शस्य । स्वकपसतां व्याप्त्या-

रोधितामप्रतिघन्धेन निर्णयाजनकत्वं, न तु व्याप्ति-
पक्षधर्मताविरह एव । सन्देहोरपि सत्यनिपक्षत्वात् ।
एकत्र व्याप्तिमङ्गलज्ञानद्वारा वाऽस्य दूषकत्वम् । अधु-

क्वे नियमेन परामर्शान्निगदनुमित्यनुयादः तस्यानुमितिविरोधित्वं
कल्पयति न तु तेन व्याप्यमानस्य व्याप्तादिविरहस्य, सन्देहावाप
तस्यानुमितिविरोधित्वेतिदिसर्थः । व्याप्तादिविरहज्ञानद्वारा अप्य
दूषकत्वमाह एकत्रेति । वास्तवेऽतास्यायाय । प्राथमिकावस्थाकानु-
मितिमतिरोधनैव तथात्वात् परमुदातिरीक्षकत्वेन तद्विषयस्याऽऽवा-
सत्वायोगाच्चेति । ननु विरोधिविरामशो यदि विपरीतानर्णपात्र-

विविरहस्य दोषत्वे इयमिच्छारिहेतुकानुमितिः कदापि न स्यादत
आह तेनेति । विरोधिपरामर्शेन व्याप्यमानस्येत्यर्थः । इत्थं च मूल-
वि व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एवेत्यस्य ज्ञापमान इति शयः । विरह-
स्येति । विरोधित्वं कल्पयतीत्यनुपजयते । तस्य विरोधिपरामर्श-
स्य । सन्देहो व्याप्तादेर्विरहस्यासम्भवादिनि भाषः । पक्षधर्म-
मङ्गलानुक्त्या मूलस्य न्यूनतामपाकुर्वन्नाह व्याप्यमाहीति । तथा च
मूल व्याप्तिमङ्गलस्य व्याप्तिपक्षधर्मन्यो पक्षिकपरमिति भावः ।
अतास्यायां हनुमाह प्राथमिकानि । विरोधिपरामर्शोऽयं व्याप्यादि-
मङ्गलकल्पनादशायामप्यनुमितेस्तु यस्या प्राथमिकेन साक्षादनुमिति-
तिरोधेनैव तयोर्दूषकत्वादित्यर्थः । ननु साक्षात् दूषकत्वं न व्यापार-
द्वारा दूषकत्वस्य बाधकं द्वयोः समावेशे कल्पभावादन आह
परमुक्तेति । तद्विषयस्येति । विरोधिपरामर्शस्येत्यर्थः । अयोरादिनि ।
अनुमितेरनन्तरणज्ञानस्य वा साक्षाद्विरोधिन एव हेत्वाभासत्वाद्-
न्यायापाधेरपि तयाऽप्यकारित इति भावः । चक्षुरित्यादिमूलव्याप्तिनि-
रत्वं निराकुर्यन्नाह तांशति । विशेषस्य पीतत्वाद्यभावाच्चेत्यस्य

रादेव नानुमानेन प्रतिरोधः, तदुपस्थितायपि फलदर्श-
नेन तस्याधिकबलत्वात् । नन्वेव वादिवाक्यमात्रस्य
प्रतिरोधकत्वे अनुमानमात्रोच्छेदः । न च विरोधिवि-
षयस्य न्यूनबलत्वे लक्षणायोगः, समानबलत्वे प्रति-
रोध एव, अधिकबलत्वे नरशिरःशौचानुमानयत्नेन वा-
ध एवति वाच्यम् । अनुमानादिविशेषदशायां प्रतिशब्दादि-
वाक्येन सर्वानुमानप्रतिरोधापत्तेः । अनुमानात् पूर्वं
पञ्चाहा अनुमानान्तरेण तस्य न्यूनताधिकबलत्वानिरूप-
णात्, निरूपणे चानुमानवैयर्थ्यापत्तेः । मैवम् । विरो-
धिविराममात्रस्य समबलत्वाभावात् । उक्तं हि व्याप्तिप-

रोधी कथं तर्हि मति विशेषदर्शने नयनादिप्रत्या पीतत्वादिप्रप
इमं आह चक्षुरादेक्षेति । चक्षुर्वर्थः । अथ व्याप्तिपक्षधर्मे यद्वि

दर्शन इत्यर्थः । अथ इत्युपलक्षणम् । लौकिकम्यापि तद्वत्ताप्रत्यक्षस्य
तदमाधिशेषदर्शनदशायां अनुपपत्तिर्द्रष्टव्या । ननु विरोधिपरामर्श-
दशायां तद्वत्ता साक्षाद्विरोधाद्यनुपपत्त्या चकारस्य साक्षादिप्रमा-
णसम्बन्धकत्वाद्यनुपपत्तरत आह अस्तिवति । मूले तदुपस्थितत्वा-
त्तति । विरोधिव्याप्यत्वस्योपस्थितार्थाप फलस्य तद्वत्ताप्रत्यक्षस्य
दर्शनानस्य चक्षुरादेरधिकबलत्वात् तद्वत्ताप्रत्यक्षप्रान्तराकास-
मवहितत्वादित्यर्थः । तथा च द्वायां विशेषाद्यत्रत्यवृष्टि प्रत्येव विरो-
धिपरामर्शेन प्रतिशब्धकत्वमिति भावः । मूले प्रतिरोधकत्वे वि-
रोधिविरोधजनकत्वं । लक्षणायोगः इति । वादिवाक्यजन्यावस्थिते-
नुपपत्तिरूपकार्योपपत्तव-वकत्वेन तत्र प्रागुक्तसत्यनिपक्षलक्षणायोग

क्षधर्मो बलमिति । प्रत्यक्षादेर्लिङ्गभावेनैवानुमानप्रति-
रोधः, कथायां तदुपन्यासानहत्वात् । यत्तु विरोधव्या-
प्यहयस्याऽऽसाधारणत्वात् संशयजनकत्वं दूषकतावीज-
मिति । तन्न । एकैकं हि सत्प्रतिपक्षं न तु विगिष्टम्,
एकैकञ्च न संशयकमिति । अनुमितिप्रामाण्यग्राह-
काप्रवृत्तदुषकतावीजमित्यन्ये । तन्न । परस्परप्रतिबन्ध-
नाऽनुमितरैवाऽनुत्पत्तेः ।

बलं, कथं तर्हि प्रत्यक्षादेः प्रतिरोधकत्वा कथायामुपन्यास इत्यत्र आह
प्रत्यक्षादेरिति । अत्र हेतुमाह कथायामिति । प्रत्यक्षस्य स्वरूपमन्तयेव
बोधकत्वात् विरोधिव्याक्यमात्रस्यानुमितिविरोधवत्वात् बाध्यामा-
वृत्त्याप्यवर्तमानेनैव शब्दादिवोधपातरौघाच्चति ।

इत्यर्थः । ननु तदभासलिङ्गत्वेनाऽगृहीतस्यापि तदभावमानकप्रत्यक्षा-
दिप्रमाणस्य स्वतन्त्रतद्वत्तानुमानप्रतिरोधकत्वाल्लिङ्गभावेनैवैवमत्र एव-
कारामङ्गतिरिति । कथास्यलाभप्रायेण मूलयाजयितुमाह दीधिनो- भय
इत्यादिभ्यादि । प्रत्यक्षादिरित्यादिपदेन तदभावप्राप्तकथाक्यापमहः ।
प्रत्यक्षादेरिति । तथा च हृदो न वद्विमान् वन्त्यमावप्राहकप्रत्यक्षप्रमा-
णवत्त्वात्तादृशवाक्यवत्त्वात्प्रत्यक्षप्राप्तकथाले लिङ्गभावेनैव प्रत्यक्षा-
द्वत्तमानप्रतिरोधकत्वमनो नामङ्गतिरिति भावः । अत्र लिङ्गभावेन
प्रतिरोधकत्वे । इत्थं च मूलं तदुपन्यासानहत्वादित्यत्र तस्य लिङ्गभा-
वानापस्यप्रत्यक्षादः कथायामुपन्यासानहत्वादित्यर्थः । ननु तदभा-
सव्याप्यस्यैव तदभावप्राहकप्रत्यक्षस्यापि विरोधिसामग्रीत्यालिङ्ग-
भाव विनापि तदुपन्यासे बाधकाभाव इत्यत्र आह प्रत्यक्षस्येति ।
बोधकत्वात् विरोधिवोधकत्वात् । तथा च यद्य ज्ञानस्य विरोधि-
सामप्राप्ते तु । इत्याकाङ्क्षानुलोपाश्रय कथायामुपन्यस्यते विपरी-

रत्नकोपकारस्तु सत्प्रतिपक्षाभ्यां अन्येकं स्वमा-
न्यनुमितिः संशयरूपा जन्यते, विरुद्धाभयज्ञानसाम-

रत्नकोपकृतमयमभिप्रायः । एकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारक-
वानाधर्मिककविरुद्धानिरुद्धानानाप्रकारकज्ञानत्वादिवदेकधर्मिकाविरु-

तप्राहकप्रत्यक्षं च ज्ञानं सत्यं तथेति उपन्यासानहमिति भावः ।
तन्मयमपि विपरीतायकवाक्यस्य पदार्थोपस्थित्या ज्ञातस्यैव विरो-
धिसामग्रीत्यावस्थेव लिङ्गभावं विनापन्यासाहत्त्वसम्भवात्मूलस्थेव-
कारासङ्गतिरेवेत्यत्र आह विरोधीति । मात्रपदेन पदार्थोपस्थित्या-
दित्यवच्छेदः । तथा च ज्ञातस्यापि विपरीतायकवाक्यस्य पदार्थो-
पस्थित्यामावृत्त्यायां विरोधिसामग्रीत्याभावाच्च तन्मात्रस्यानुमि-
तिविरोधिर्बलमिति लिङ्गभावेनैव तस्यापन्यस्तस्य तथात्वं बाध्यमिति
भावः । ननु तथापि पदार्थोपस्थितिमहत्तानामेव ज्ञातविरोधिव्या-
क्यानां विपरीतायकस्य शाब्दे अस्ततो मानसं वा विरोधिव्याक्याम-
प्रत्यक्षसम्भवात् विनापि लिङ्गभावः तेषामुपन्यासे बाधकाभाव इत्यत्र
आह बाध्यामावर्तित । विरोधिव्याक्यस्य यदुपोष्य तदभावव्याप्यवत्ता-
तिशयेनेव स्थापनाजनितस्य विरोधिव्याक्याधीनस्य शाब्दादिवोधस्य
प्रतिरोधाद्येत्यर्थः । तथा च उक्तक्रमेणापि विपरीतवाक्यस्य न वि-
रोधिव्यासामग्रीत्वमिति भावः ॥

ननु विशेषदर्शनदशार्थां प्रात्यक्षिकसंशयस्यानुत्पत्त्या संशयत्वाव-
च्छिन्नं प्रत्यक्षं विरोधिव्याप्यदर्शनाभावस्य हनुत्वकल्पनाद्विरोधिव्या-
प्यवत्त्वान्नयसत्त्वे संशयाकारानमितिसूचीकारो रत्नकोपकृतमनाचि-
तइत्यत्र आह रत्नेत्यादि । विरुद्धानेकप्रकारकत्वघटनस्य संशयत्वस्य
जननाद्यच्छेदकत्वे अविरुद्धानेकप्रकारकत्वघटनस्यापि तथात्वं
सादित्याह एकधर्मिकत्वादित्यादिना । एकधर्मिकत्वघटनस्य संशयत्वस्य
जननाद्यच्छेदकत्वे नानाधर्मिकत्वघटनस्यापि तथात्वं स्यादित्याह
नानाधर्मिकत्वात् । ज्ञानत्वादिवदित्यादिपदेन नानाधर्मिकप्रकारक-

स्याः संशयजनकत्वात्, संशयद्वारा अस्य दूषकत्वम् ।
न च संशयरूपा नानुमतिः बाधस्त्वत्र विरुध्युपस्थितेर-
नुमितिसामग्रीविषयकत्वेनाऽवधारणान्, अन्यथा बाधे-

द्धानेकप्रकारकज्ञानस्वरूपं संशयत्वं न जन्यतावच्छेदकं, तत्तद्वि-
कृतत्वप्रकारकज्ञानत्वमप्येव न जन्यतावच्छेदकं, तत्तद्वि-
विधाद्विरोधानस्यापि तत्प्रयोजकाभिनन्वात् । नीलतरघटत्वघट-
त्वाप्रकारकज्ञानत्वेनैव भिन्नानि द्वानेकप्रकारकान्यज्ञानत्वादवच्छे-
दकं संशयान्यज्ञानत्वादिरूपं निश्चयत्वमपि न जन्यतावच्छेदकं, तच्च-
प्रयोजकावच्छेदकं तच्च विरोधावच्छेदकं । एवञ्च तुल्यवलाभ्यां वि-

स्वादेऽगिग्रहः । जन्यतावच्छेदकमिति । तथा च उक्तकार्यकारण-
भाविप्रकारकज्ञानमिति संशयत्वं नाऽनुपपन्नमिति भावः । ज्ञानप्र-
योजकत्वात् । तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नज्ञानयामकेत्यर्थः । समाजस्य
संशयान्वयकत्वमाणा मिलनस्य । ननु विरोधाधर्मसंगणनायप्रकारक-
त्वलक्षणं संशयस्यमवश्य कारणनियम्यमेत आह कथं चिदिति ।
तत्प्रयोजकत्वात् विरोधमानप्रयोजकम् । तथा च विरोधाधर्मवर्गीकृत्या-
पि संशयेऽप्यज्ञानार्थं संशयत्वं न जन्यतावच्छेदकमिति भावः ।
नन तथापि तादृशवर्गीकृत्याकारणार्थमिति त्वार्थकश्रुत्येव तद्व्या-
प्यवत्तावच्छेदकस्य तदुच्चादनुमत्तं संशयत्वं दूषकमेत आह नील-
स्याह । तदभासप्रकारकनिरवच्छिन्नस्य तद्विरोधस्य जन्यतावच्छे-
दकत्वं नोपपत्तिर्नीलतरघटत्व इष्टान्तः । तद्विरोधाधर्मवच्छिन्नस्य
तदभासप्रकारकस्य जन्यतावच्छेदकत्वं नुमत्तं इष्टान्तमाह घट-
त्वाप्रकारकस्याह । एकवर्गिकवर्गीकृत्याकारणार्थमिति त्वार्थकश्रुत्येव
तदवच्छेदकस्य जन्यतावच्छेदकत्वं नोपपत्तिर्नीलतरघटत्व इष्टान्तमाह
एवञ्च नोपपत्तिः । तस्य तदभासप्रकारकत्वात् । विरोधाधर्मवच्छि-
न्ना तदवच्छेदकस्याह एवञ्च नोपपत्तिर्नीलतरघटत्व इष्टान्तमाह

एवञ्च नोपपत्तिरिति वाक्यम् । अविकचलत्वात् बाधेन
प्रानवन्धानं तुल्यवलाभ्यादनुमितिः स्यादेव, सामग्रीवत्त्वा-
त् । साध्याभवाच्चोपपत्तिश्च तत्र प्रतिबन्धकत्वं न तु
तदभासकस्य चक्षुरादः । प्रत्येकं निर्णायकत्वेनावधारि-
तान् कथं संशय इति चेत् । प्रत्येकादि ज्ञानमुपपद्य-

कृतोपपत्तिसामग्रीभ्यां जायमानं ज्ञानमर्थात् संशयरूपं भवति । अतः
एवाहस्यैव विमतिपक्षिजन्मानं संशयमामनन्ति । फलवत्त्वकल्पनीय-
श्च न्यूनाधिकनमधलभावः । सस्यापि पीतत्वशुक्लत्वस्मृतौ मावि-
धवाचिनि शङ्के मति दोषविशेषे पीतत्वस्येवाऽनात्तं च शुक्लत्वस्यैव
दूरस्थे च धर्माणि अमति विशयदर्शने स्मृतयारेव कांक्षाः मति

चेत्यर्थः । तन्वेवं संशयमात्रमैव साक्षात्कारत्वनियमात् तस्मात्सामग्री-
विरहे कुतः संशयान्मकानुमितिरत आह अत एवात । आह-न्योन ।
समानानेकत्वादिसूत्रस्वरमात् विप्रलपसिवाक्यतः शाब्द एव संशयो
न तु तत्प्रत्यक्षवदार्थोपास्थित्यनन्तरं मानसः स इति शाब्द एव संशय
व्याभचारादुक्तनियम एव बालीत्यर्थः । ननु सामग्रीवस्तुल्यवलाभत्वं
दुर्ध्वमतो न्यूनवलाभत्वादिकमिति । तदपि फलमर्ते वाच्यमित्याह फल-
वलेति । प्रमत्तसामग्रीवत्त्ववत्त्वं दर्शयन्नाह सतीति । पीतत्वस्यैवमिति ।
नयनं ग्रहादिव्यवयवः । चक्षुःपित्तानिवशनं शुक्लत्वप्रमासामग्रीवत्त्वा-
न्यूनवलाभत्वादिति भावः । प्रमासामग्रीवत्त्वात् अधिकवलाभं दर्शयन्नाह
ममति चेति । दोषविशेष इति पूर्वणान्वयः । शुक्लत्वस्यैवमिति । दोष-
त्वकारणविरहेण पीतत्वप्रमत्तसामग्रीवत्त्वात् हीनवलाभत्वादिति भावः ।
अनुमिताविषय अन्यत्रापि सामग्रीवस्तुल्यवलाभत्वं दर्शयन्नाह दूरस्थे
चेति । पित्तान्निवशनं विशयदर्शनं व्याधिकत्ववलाभमस्या-
पत्त्वं दर्शयन्नाह सात चेति । एककोटिविशयदर्शनं सति तत्काट-

मानमशीर संशयो न तु प्रत्येकं संशयजनकत्वमिति
मेने । ननु । साध्यनदभावयोर्विरोधेन यथैकज्ञानस्या-
पत्तिप्रतिबन्धकत्वं तथा साध्याभावस्य व्यवस्थस्यापि सा-
ध्यविरोधित्वात्तद्वद्वरपि साध्यभीतिप्रतिबन्धकत्वात् वि-
रोधिज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकत्वे तन्वन्वात् ।

निबन्धे तु हेत्वासाभासानां फलद्वारकं लक्षणम् ।

न एकस्या एव नयनेन ग्रहात् । अथैवमुद्वृद्धाभ्यां विरोधिमं-
स्काराभ्यां स्मरणमपि संशयात्मकं स्यात्, किं न स्याद्यदि च
माऽनुभववाधः, येन गुरुणापि निश्चयत्वेन सम्कारजनकत्वमुपेक्षे
भवता । अथ विरोधिनो निर्णयोऽनुमितिप्रतिबन्धको विरोधित्वञ्च

रेव नयनेन ग्रहादिन्यर्थः । न च भयकोट्यां विशेषदर्शने सति तयो-
र्मायनोपि संशयः स्यादिति वाच्यम् । तादृशफलादर्शनेन तत्र सा-
मान्याः समवर्तन्वाकल्पनादिति भावः । ननु संशयस्य साक्षात्का-
रत्वात्तियमस्मृतिरपि सशयः स्यादित्याशङ्कते अथैवमिति । विरो-
धाति । एकधर्मिकतत्त्वभावप्रकारकसंस्काराभ्यामित्यर्थः । न चो-
द्वेष्टाधकार्ता यि शिष्ये च स्मृतिहनुस्वादेकधर्मिणि तत्तदभावयोरे-
कद्वेष्टाधकार्ता एव संस्कारधारसम्भवाति वाच्यम् । यस्य पुंसः
समानधर्मिकतत्त्वभावश्चाधुपसामान्योरेव समानधर्मिकतत्त्वभा-
वगाचरस्मृतिद्वये अनुगतरूपाभ्यामुदवाधकस्य हेतुत्वं तत्रैव च
धिरुद्धसंस्कारधारकदोषाधमसम्भवादिति भावः । उत्तरयति किं न
स्यादिति । अनुभविकत्वं स्मृते, संशयत्वमिष्टमेव तद्वत्वादे तुभय-
कोट्यां विशेषदर्शनदशायां एकधर्मिकतत्त्वभावश्चाधुपसामान्योरेव
समानधर्मिकतत्त्वभावस्मृतिमामान्योरेव मिथो विरोधित्वं क-
ल्प्यमिति भावः । अनुभववाधस्तु त्वयाप्युच्यते इत्याह येनेति ।

संशयस्यायित्वं साध्याभावस्येव तद्व्याप्यस्यापीति चेत् । यदि
वस्तुतो विरोधिनो निर्णयस्तथा, कथं तर्हि पक्षताव लेदकदस्त द-
वाप्त्य निश्चये भ्रमानुमितिः । अथ विरोधित्वेन, तदा तदग्रह नेह
साध्याभ्यादिनिर्णयऽप्यनुमितिप्रसङ्गः । अथ विशेषदर्शनेन विरो-
धित्वादिप्रतिबन्धकं कथमन्यथा तदनन्तरं न भ्रमसंशयावति चेत् ।
मयपि शुक्रत्वादिव्याप्यदर्शने जह्वादा दुष्टेन नयनेन पीतत्वादेरदु-
ष्टेन च पीतत्वादिव्याप्यवत्तानिश्चये मयापि शुक्रत्वादेर्ग्रहात्, मति

निश्चयत्वेन हेतुत्वोक्तावपि अनुगतोदवाधकस्थले स्मृतेः संशयत्व-
धारणासम्भवात् सापेक्षासमाह उपेक्षन भवति । मूलोक्तं मिश्र-
निरामनुमाशङ्कते अर्थेति । प्रतिबन्धक इति । अन्यथा वाधनिर्णय
अनुमित्यापत्तारति भावः । ननु विरोधित्वं यदि तद्वत्ताग्रहप्रतिब-
न्धकप्रदधिपयत्वं तदा विरोधिन्याप्यवत्तायास्तदसिद्धमत माह
विरोधित्वं चेति । वस्तुतः इति । वस्तुगत्या यः साध्याविरोधी तन्नि-
श्चयः यदि प्रतिबन्धक इत्यर्थः । तादृशस्य साध्यविरोधिनः । विरो-
धित्वेनेति । निर्णयस्तथेत्यनुच्यते । तदग्रहं विरोधित्वग्रहं । नेह
साध्यामिति । न चैवं साध्याभावरूपाऽप्यव्याप्यवत्तत्त्वभ्रमपि तन्नि-
श्चयः साध्यवत्तावोधविरोधी स्यादिति वाच्यम् । अप्रामाण्यादिरिव
वाध्याप्यवत्तत्त्वादेरपि ज्ञानस्योत्प्रेजकत्वादिति भावः । तदनन्तरमि-
ति । तदभावस्याप्यवत्तानिश्चयोत्तरं न तस्य भ्रमः संशयो वेत्यर्थः ।
न तावद्द्विशिष्टीसामान्ये विशेष्टदर्शनत्वेन प्रतिबन्धकत्वं किं तु
प्रत्यक्षात्माकतत्त्वद्विशिष्टवृत्तिव्यक्तित्वेव तद्वानुमितेः संशयत्वे न
वाधकमित्याशयेनाह सत्यपत्त्यादि । शुक्रत्वादिति । पीतत्वाद्यमा-
व्याप्यवत्तादर्शनेत्यर्थः । पीतत्वादिति । ग्रहादिन्यथे अन्व-
यः । ननु प्रमात्मक एव विशिष्टीसामान्ये तद्वत्तावोधवद-
र्शने विरोधि वाच्यमित्युक्तभ्रमस्य तत्त्वत्वेप्युत्पादो न दायावे-
त्यत आह अदुष्टेन चेति । पीतत्वादिति । श्वेतत्वाद्यभावेत्य-
र्थः । नन्वेवं प्रत्यक्षान्यविशिष्टीसामान्यं प्रत्यक्षास्तु विशेषद-
र्शने विरोधीत्यत आह सति चेति । ननु लौकिकसाध्यकथा-

च विशेषदर्शने कश्चिदुपनीतभानानुदयान् दृग्गतः परिग्रह्य स्थानु-
त्वादेः शाब्दादी कदाचिदभेदेणाऽग्रहान् तत्तन्मन्त्रविशेष एव तस्य
प्रतिबन्धकत्वमिति । अत्राहुः । अनुगतकार्यकारणभावानुगोधानु-
दोषविशेषाद्यजन्ये ज्ञाने कदाचिदनुभव वा विशेषदर्शने विरोध
कल्प्यते । न च यत्र एव तथा, सामान्ये बाधकाभावात् शो-
ध्याभावव्याप्यवत्त्वानिश्चयेन शाब्दादिधीप्रतिबन्धाच्च । अथ वि-

जागृतिविशिष्टासामान्यं प्रत्येव तस्य विरोधित्वं वाच्यं तद्योपनीत-
भानमाधारणभेदेत्यत आह दृग्गत इति । दृग्गतदशायां प्रतिबन्धक-
त्वमभिरुपस्थापि स्थानुत्वाद्ः स्थानुत्वाभावेत्याप्यकारणादिप्रका-
रेण शाब्दादिमन्त्राग्रहदशायां धर्मिण्यग्रहादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।
अतएव धर्मत्वमभिरुपे तदभावेव्याप्यवत्त्वमग्रहदशायां मन्त्रितज्ञ-
दृष्ट्यस्य नयनेनाऽग्रहादित्यपि दृष्टव्यम् । अनुगतत्वस्य विशिष्टार्था-
दभावेविशेषदर्शनाभावयोरन्यादिः । दोषावशवादीत्यादिना दुर-
त्वादिदोषविनाशकनौकिककर्माश्रयकस्योपग्रहः । तदभावेविशेषदर्शन-
दशायां तदवत्तात्संस्कारस्याऽनुदोषे प्रमाणाभावादाह कदाचिदिति
अस्तुतोऽनुभवत्वजातौ मानाभावादनुगतरूपेणोद्वाधकस्य हेतुत्वस्य
एव स्मरणेन विशेषदर्शमस्य विरोधित्वमभवत्तत्त्वं पूर्वकल्प एव
अस्पष्टित्वाशयेनैव कदाचिदित्युक्तम् । तथेति । विशेषदर्शने विरो-
धीत्यर्थः । सामान्ये दोषावशेषाद्यजन्यविशिष्टार्थासामान्य । ननु नि-
श्चिताभ्यामिचारकत्वादोषविशेषाद्यजन्यप्रत्यक्षममेव विशेषदर्शन-
स्य प्रतिबन्धनावच्छेदकं न तु तादृशज्ञानत्वमनुमितौ सन्निवृत्त्य-
मिचारकत्वादत आह बाध्याभावेति । शाब्दादिति । शोभयताज्ञाना-
दिसन्वेपीत्यादिः । तथा च लाघवादिप्रतिसम्बन्धानशून्याया एव व्य-
भिचारशङ्कायाः कारणताधीपरिपन्थित्वान् सान्द्रमध्यमिचारके-
णापि विशिष्टवृत्तिव्यवनेन प्रतिबन्ध्यते न तु तादृशप्रत्यक्षमन्त्रेण शाब्दो-
पमित्यादौ प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभाषान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गादिति
भावः । न च यत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्येनैव बन्धस्तदभाषस्य
च व्याप्यवत्तापरामर्शस्तत्र भङ्गमनोप पर्वतोऽन्विमात्र वा इत्याका-

वा संज्ञायास्तुमितिद्वयोरपि पर्वतत्वाद्यवच्छेदेनैव विरोधित्वपरामर्शस्य
विशिष्टार्थाप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । धर्मितायच्छेदकभूतपर्वत-
त्वाद्यवच्छेदन विच्छेदभेदप्रकारकस्य तस्यैव भङ्गवत्तात्तादृशज्ञानमा-
मर्शविच्छेदण पर्वतत्वापेक्षिते चान्तरदमाशयाः समुदाहृत्यनानु-
मितेनैव तत्रोत्पादान् । इदं तु किन्त्यतः । यत्र पर्वतत्वाद्यवच्छेदेनैव
ऽभावेव्याप्यवत्त्वस्य दृष्टव्यस्य, व्यप्यवत्त्वस्य च समुदाहृत्यनपरामर्शोत्तरं
दृष्टव्यभावेनभावस्य बन्धीतद्वयस्य च पर्वते बाधनिश्चयः तत्रेव
बाधयतादृशताभावस्य चान्द्रादुर्मतिः पर्वतोऽन्वितामकद्वयवाज
वेत्याकारा मणिकुम्भनोप द्युयोरान्तरमात्रमन्त्रविशिष्टावधित्यतः
सामान्यसामान्यमिथा विशिष्टार्थाविरोधित्वान्तरं कल्पनीयमेव । अत्र
यदन्विता द्वावविशेषाणां लौकिकसाक्षकविशेषाणां चऽतनुगतत्वाद्दो-
षविशेषाद्यजन्यस्य नैक किं तु दोषविशेषाद्यजन्यनतद्वृत्तानां भेद-
वत्त्वमव तद्व्याप्य तथा च नावच्छेदानां विशेषविशेषणभाव विनिर्वा-
हिकाभावादनन्तप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावोऽस्य प्रतिबन्धकरूपेण
तत्तद्विशिष्टवृत्तिव्याप्यतत्त्वविशेषदर्शनत्वेन प्रतिबन्धकत्वं क-
ल्प्यतामवच्छेदकलाघवादित्यनुमनौ तस्य विरोधित्वं मानाभावः ।
अथ साक्षात्कारान्वानिरूपिततत्त्वविच्छेदप्रकारताकपुडि प्रत्येव तदभा-
वव्याप्यवत्त्वानिश्चयत्वेन विरोधित्वं साक्षात्कारान्वानिरूपिता च वि-
लक्षणविषयता लौकिक इव दोषविशेषजन्येपि प्रत्यक्षं अनुगतेव,
रजः । इव शुक्तावाप रजतत्वदर्शने रजतं स्वभाक्कारमात्यनुभवान्,
ला कस्यैव द्वावविशेषजन्यस्यापि हासराश्यादानप्रत्यक्षस्य यागादि-
गोचरवृत्तजनकत्वात् तदवच्छेदकत्वेनैव विलक्षणतादृशविषयता-
मिदञ्चातः । सति विरोधित्वव्याप्यत्वादर्शने शुभुम्भयापि तद्व-
त्तपनीतप्रत्यक्षं नुपलम्बिसङ्गात् । न चाऽताहायनादृशवृत्तिव्यवनेनैव प्र-
तिबन्धित्वं वाच्यम् । आहायत्वस्य वृत्तिव्यवनेनैव तदवच्छेदकत्वमिति निवे-
शयानात् । वृत्तु साकारान्ततत्त्वविच्छेदवृत्तिना प्रत्यक्षमदस्य निवे-
शे च तेषां विशिष्टविशेषणभावमेवादेव गुणतानन्तप्रतिबन्धप्रतिब-
न्धकभावात्तात्तादृशस्यत्वात्, सामान्यापि शुभुम्भायां तत्कार्यान्त-
विच्छेदकीनां विरोधित्वपरामर्शदशायां सामान्यसामान्यतः समुत्पत्ति-
प्रसङ्गाच्च । शुभुम्भाकारान्ततत्त्वदर्शनां शुभुम्भाव्यकीनां विशिष्ट
हेतुत्वकल्पने चान्तमोरवापत्त नैव तद्वदनुमनस्य तदभावेव्या-

अनेकानि ज्ञानानामन्यथाद्वयतिरेकाद्वा कोटिपुष्पावकनया
संशयः फलं, विरुद्धस्य साध्यविपरीतज्ञानम्। अपक्षधर्मोऽपि
विरुद्धोऽन्यत्र विपरीतज्ञानसमर्थ एव बाधेऽन्यतो विपरीत-
ज्ञान न तु हेत्वभिमतार्थः। नित्या घटः कार्यत्वादिति
विरुद्ध बाधसङ्करेऽप्यदोषः। अगिदं अनैकान्तिका-
दिचतुष्टयज्ञानान्यालिङ्गत्वज्ञानं, बाधे पक्षधर्महेतौ व्या-
प्तिबाधः। प्रकरणसमे तु न व्याप्तिपक्षधर्मताबाधः फलं,
नाप्यलिङ्गत्वज्ञानं, व्याप्त्यादिबुद्धिसन्धानं। नापि वि-
परीतबुद्धिः, स्वसाध्यविपरीतेनाऽनियमात्। नापि संश-

विरुद्धस्येति साध्याभावव्याप्यस्येत्यर्थः। बाध इति। हेतौ प्रकृ-
तेऽन्यत्र वा। अपक्षधर्मं च पक्षधर्मताबाध इति शेषो वा। तथा च

तनु विरुद्धत्वं न साध्याभावज्ञानाधिकरणत्वं तदवच्छि-
न्नहेतुसत्ताज्ञानेन साध्याभावज्ञानजननासम्भवात् न आह साध्याभा-
वेति। ननु ह्येतां वाक्यमात्रं धृत्वाऽन्यादावपक्षधर्महेतुस्य लीयबाधस्य
फलानक्त्या मूलस्य न्यूनत्वमनौ हेतुपक्षं प्रकृता प्रकृतहेतुसामान्य-
परत्वेन व्याचक्षणस्तनुपगृह्णानि प्रकृते अन्यत्र चेति। तथा च
पक्षधर्मसम्प्रावृत्त्यदन व्याप्तबाध एव बाधस्य फलं तच्च प्रकृ-
तहेतौ पक्षधर्मसम्प्रावृत्तेऽपि पक्षधर्मताबाधेऽपि मूलमिति भावः। तत्वेनैव
पक्षधर्मं व्याप्तताबाधैव सम्यक्त्वान्मूलं हेतावित्यस्य वैफल्यमनौ
हेतुपक्षं प्रकृतहेतुपक्षं मन्वानं पुरणतय मूलन्यूनतामपाकरोति अप-
क्षधर्मं खत्याह। ननु ह्येतां वाक्यमात्रं घटस्यादित्यादावपक्षधर्मोऽपि
हेतौ व्याप्तबाधसम्भवात् इत्यपि न्यूनत्वमेत्यनं फलतायमाह

या, प्रत्येकं कोटिद्वयानुगमयात्। किन्तु कथमत्र न-
स्वनिर्णय इति जिज्ञासा फलम्। तथा च प्रकृतमा-
ध्यहेतवोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिका व्याप्तिपक्षध-
र्मतास्थितिः प्रकरणसमः। न ह्यनुपस्थिते प्रतिपक्षे
एकस्माज्जिज्ञासा, किन्तु निर्णय एव। अथ ज्ञानुमिच्छा
जिज्ञासा सा च ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानान् संशयादिति
कथं तेन विना विरोधसाधनज्ञानमात्रादिति चेन्न।
असति प्रतिपक्षे न जिज्ञासा सति सत्यन्वयव्यतिरेका-
भ्यां प्रकरणसमस्यापि जिज्ञासाकारणत्वात्। न चाऽनै-
कान्तिकानिव्याप्तिः। तत्र हि संशयद्वारा साध्ये जिज्ञा-

हेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्ग इत्यर्थः। प्रकृतेति। प्रकृतसाध्य-
योर्धौ हेतु तयोरेत्यर्थः। संशयादिति। तज्जन्यदुःखोत्सार्णरूपेष्ट-
साधनताज्ञानात् अन्यत्र च इष्टान्तरसाधनताज्ञानाज्ज्ञानेच्छेति भेदेन
विकल्पोपन्यासः। अमतीत्यादि। हेतुमपीचीनत्वामपीचीनत्वम-

तथा चेति। हेतौ प्रकृतहेतौ। ननु साध्यहेतवोरित्यत्र मूले यदि द्वन्द्व-
समासस्तदा साध्यस्यापि जिज्ञासात्तामाह भङ्गति प्रतिपक्षस्य न हे-
त्वन्तरे तत्त्वजिज्ञासापक्षेतरतस्तत्पुरुषमाश्रित्य व्याचष्टे प्रकृतसाध्य-
योरिति। मिथो विरोधिसाध्ययोरित्यर्थः। संशयस्य हेत्वास्तन्वाजि-
ज्ञासाजनकत्वे मानाभावाच्च व्याचष्टे तज्जन्येति। तज्जन्यं तत्त्वसन्नेह-
ज्ज्य यत् दुःख तदुत्सार्णरूपस्येष्टस्य साधनताज्ञानादित्यर्थः।
तत्त्वमिष्टसाधनताज्ञानादित्यस्य पृथगुपन्यासासङ्गतिरतः। पूर्वाय-वा
तदर्थमाह अन्यत्र चेति। प्रतिपक्षस्येत्यत्र चेत्यर्थः। इत्थं च स-

मा, अत्र तु हेतुसमीचीनस्य इति । ननु परामर्शयो-
रेकदानुत्पादात् कथं प्रतिरोधः, कर्मोत्पत्तिपरेकदात्म-
त्वादिति चेत् । एकानन्तरमपरहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञा-
नाभ्यामाप्रमव्याप्तिशिशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्वपरामर्श-
नाशान् । न चोभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानानां परस्पर-
प्रतिबन्धात् परामर्शोत्पाद इति वाच्यम् । व्याप्यादि-
ज्ञानचतुष्टययोग्यताभावात् । यत्तु व्याप्तिहयसंस्कारो-
दवोधकहेतुहयज्ञानयोः परस्परप्रतिबन्धात् नोभयव्या-
प्तिस्मृतिरिति दूषकतावीजम् । इति । तत्र । व्याप्ति-

शयनन्यदुःखाभावकपेष्टमाधनताज्ञानद्वारेण त्रिज्ञामोपयोगित्वाद्-
त्यर्थः । उत्पात्तिकाले उत्पात्तिपूर्वकाले । व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानव-
त्पादकमानियमादुभयोर्नाशकत्वमुक्तम् । उत्पात्तिवैवा न तयो-

नायाहेत्यत्र प्रतिपक्षम् इति पूर्णाहंमिति श्रेयम् । प्रकरणसमस्य
त्रिज्ञासाहचर्यमात्राभावात् । हेतुसमीचीनत्वव्याप्तिः । ननु पूर्वपरा-
मर्शस्य स्मृतीयक्षण एव नाशाच्चतुर्थक्षणसमक परामर्शान्तराभ्य-
तिकाले तत्राशाभिधानमसङ्गतमती व्याचष्ट पूर्वकाल इति । तथा
च तृतीयक्षण एव पूर्वपरामर्शस्य नाशः प्राप्तः । तन्वचमपि हेतुपक्ष-
रीयव्याप्तिज्ञानत्वेन व्याचष्टहेतुनाशोत्पत्तिवैवात् पूर्वपरामर्शनाशका-
न्त्यापक्षधर्मताज्ञानस्य तत्राशकत्वान्तरासङ्गतम् । अतः व्याप्तिव्या-
प्तिः । ननु व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानाभ्यां कस्यापि परामर्शस्य
नाशाजननाशयाप्युभयांशकत्वाभिधानमसङ्गतमवेत्यत आह उ-
त्पत्तिवैवा । तथा च परहर्षव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामाप्र-

स्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात् वादिव्यां व्याप्युद्भाव-
नाच्चेति । भैवम् । हेतुहयसमूहालम्बनाद्युपपदभयव्या-
प्तिस्मृतावुभयपरामर्शस्य ज्ञानमुत्पद्यते अत्र एकदा
विरुद्धकार्यद्वयकारणालोकमपि कार्यमुत्पद्यते । ता-
दृशपरामर्शस्य स्यादनुमाने प्रत्यक्षादितः, परस्य वाद्युप-
न्यस्तन्यायोन्थापितप्रमाणान् । अस्य च केवलान्वयिन्यपि
सम्भवः घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राऽभिधेयत्वे घट-
निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि जात्यन्यत्वे सति घटमात्रवृ-

त्तयः । यत्र च व्यतिरिक्तधर्मयोः समुद्भावनत्वेन तत्र द्वितीयपरा-
मर्शोऽतिरिक्त एव व्यवपरापरमर्शनाशः । अस्य निरुक्तमर्थानप-
क्षितरस्य । जल्पन्वेति । मत्त, कम्बुग्रीवादिमत्त्वादावेककल्प

परामर्शस्य वा उत्पात्तिपूर्वकाल इति सूत्रमन्वयः । यद्यपि
परामर्शपक्षधर्मो, सम्यक्स्य समर्पणमादयैव भोजान् तथा-
पि पक्षधर्मताज्ञानस्याऽहेतुत्वादिवदमत्यसङ्गतम्, तथापि पक्षधर्मताज्ञान-
प्रकारकस्यापि परामर्शस्याऽस्मिन्हेतुत्वमप्युच्येतदुक्तम् । स्वा-
मितादृष्टवती इत्यादिवैवा व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामिदं व्यापि वि-
भक्त्यप्यप्यपि हेतुव्युत्पत्तिर्वाच्येण पदार्थनाशच्छब्दकान्तरयोऽर्थो-
मिश्ररामत्वपदवाऽन्यत्वात् । अतः व्याप्तिज्ञानस्य व्याप्तिधर्मत्वमव मूलमस्यपक्ष-
धर्मता । उत्पात्तिनाश एवैति । तथा च पूर्वकाल इत्यादिकं न
राम्येति भावः । साध्यानाशकत्वव्यवस्थायाऽप्यसङ्गतम् । दूषणा-
पक्षकत्वपक्षस्य कल्पनाभ्युपगम्यसङ्गतमात्रात् । अतः ज्ञाने । व्य-
वस्थापितकल्पः । परहर्षवैवा । परामर्शपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामाप्र-
त्याप्यवैवा । कल्पः । अतः व्याप्तिधर्मताज्ञानाभ्यामाप्र-

रदन्यवर्मन्वान् घटान्ध्यान्वाभावान् पटवपवध, घट-
ननु यन् । नाशोऽभिधेयत्वप्रानयानिकः घटवृत्तिनित्या-
भावत्वात् घटान्ध्यान्ध्यान्वाभावान् । यथापादशन-
शयाम । न च पक्षैक्यमपि तन्त्रम्, विरोधस्यैव दृष्ट-
कत्वेऽधिकस्य व्यर्थत्वात् ॥

अभिवागादिशिष्टोपादानम् । घटनिष्ठेति । घटनिष्ठावन्वाभावत्वेन
सामान्यतः पक्षत्वात् वावाश्रयाभिद्धौ । नन्वाश्रय्य समवेतत्वाद्दौ
दिष्टीरस्य पटवामावाद्दौ व्यभिचार इत्यत्र आह । विशेषदर्शनान् ।
वस्तुना यशो नाऽभिधेयः कम्बुग्राहादिमन्त्रादिसादिभ्यतिरेकिणा
मन्त्रनिष्ठः सम्भवेत्, व्यापकाभिवेनाऽपामिद्व्याप्य व्याप्याभा-

न च सत्त्वामपि स्वकृपामन्त्रादिसादिमन्त्रनिष्ठाभावप्रतिपाति-
त्यस्य स व्यस्य सन्वाद्य तत्र व्यभिचार, सत्तापदस्य मूलमजा-
तिपदस्य च अन्वापलक्षकत्वात्वात् भाव । ननु घटनिष्ठस्य घटा-
न्ध्यान्वाभावस्य पक्षत्वम् च न । नन्वभावाभावत्वेन पक्षविशेषणत्वं च
भावावर्तमानिष्ठेति आह घटनिष्ठत्वादि । समवेतत्वादायानि । तस्या-
पि नष्टकालव्यवस्थेति घटमात्रव्यवस्थत्वादिनि भाव । घटत्वा-
भावाद्दर्शनानि । तस्यापि घटान्ध्यान्ध्यान्वाभावत्वादिनि भाव । विशेष-
पादशतदज्ञाया व्यभिचारारम्भेति दृष्टावाम । समानवर्तिकस्यैव वि-
राश्रयसमवेतस्य प्रतिपक्षत्वमिति तद्व्यपगतवर्णनाह वस्तुन इति ।
साध्य प्रसिद्धावन्धेयत्वावर्तनत्वाद् इत्यतिर्गणति । प्रमवत्त्व्या-
नन्वपक्षभूताभावप्रानयानित्वेन कम्बुग्राहादिमन्त्रान्ध्याभावत्वेन तस्य स-
ककमपि व्यतिर्गणना विरोधेन नितिसामर्थ्याभावात् तस्य स-
त्त्वतिपक्षत्वात् तदार्थव्यतिर्गणत्वमत्र व्यापक भावान् । तत्र तथाप्यु-
क्तकमपि तदार्थव्यतिर्गणत्वमत्र व्यापक भावान् । तत्र तथाप्यु-

वस्य मिद्व्यवस्थामान्, प्रत्येकपक्षार्थप्रामिद्धौ तादृशप्रतिज्ञाद्युपपत्ते-
विशिष्टस्य वाक्यार्थत्वात् । सम्प्रतिपक्षस्तु साध्याभावव्याप्यत्वात्
साध्यवदन्यत्वव्याप्यत्वात् पक्षः पक्षनिष्ठौ साध्याभावसाध्यवन्ने-
द्व्याप्यौ इत्येवमादिः प्रत्येकमेव ।

विभाजकस्तु प्रकृतपक्षमाध्यव्यैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे सति प्रकृ-
तपक्षमाध्यव्यैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे प्रकृतपक्षमाध्यव्यैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वोपाय-

व्यतिर्गणना प्रतिज्ञाद्यसम्भवाद् अत्र प्रत्येकमेति । व्यवहारोपधिक-
स्य मूलकसम्प्रतिपक्षस्य स्वरूपस्य एवानुमितिर्विरोधित्वान्वाभा-
सत्त्वमत्र स्वमेव हेताभावरूपं तमुपदर्शयति सम्प्रतिपक्षस्त्विति ।
आमासीभूत इत्यादि । यत्र विशिष्टपक्षपेक्षया साध्याभावादिद्व्या-
प्यत्वमेव तमुत्र पक्षवर्तिकतत्त्वज्ञानियत्येवैव प्रतिपक्षकत्व-
मित्याशयेनाह साध्याभावव्याप्यत्वादि । यत्र साध्याभावादिद्व्या-
प्यत्वमेवैव विशिष्टपक्ष, एव तमुत्र साध्याभावादिद्व्याप्यत्वमि-
कपक्षानियत्येवैव लाघवाद्गतादित्वमित्याशयेनाह पक्षनिष्ठाविति ।
साध्याभावसाध्यवन्नेद्व्योप्यावित्यर्थः । एवमादिरित्यादिना सा-
ध्याधिकरणत्वाभावाव्याप्यत्वस्याद्युपग्रहः ॥

ननु तेषां प्रत्येकस्य विभाजकत्वे हेताभासानां पक्षविधित्वा-
नुपनिर्गम आह विभाजकत्विति । प्रकृतस्यादि । इदौ चन्दिमान्
धूमादित्यादी साध्याभावव्याप्यव्याप्यत्वपक्षस्य वारणाय सत्यन्तम् ।
प्रकृतया पक्षसाध्यव्यैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे सतीति तदर्थः । अत्र
प्रकृतपक्षवर्तिकप्रकृतसाध्यव्यवग्रहविरोधित्वे न तादृशग्रहजनकी-
भूताभावप्रतिशोभिज्ञानविषयताभावं तथा सति सत्यन्तवारणीयस्य
साध्याभावव्याप्यत्वपक्षस्य व्यावर्तनानुपपत्तः तज्ज्ञानस्यापि तदभा-
वात्ताहप्रकृतसाध्यव्यवग्रहमूलकत्वनिर्वाचितत्वात्, नापि प्रकृतपक्ष-
कप्रकृतसाध्यव्यवग्रहप्रानयानित्वेन प्रति यादृशविशिष्टविषयकत्वेन
प्रतिपक्षकत्वं तद्व्यवग्रह तथा, निर्वाहः पक्षेना चन्दिमान् जलत्वा-
दित्यादी प्रकृतसाध्यव्यवग्रह प्रकृतपक्षग्रहस्याहार्थत्वात्तादृशग्रहत्वा-
वर्तिकप्रतिपक्षत्वप्रामिद्ध्या तत्रत्यसम्प्रतिपक्षाव्याप्तिः प्रकृतपक्ष-

काश्चनमपरिनिमित्त्यादौ बन्धावभावाप्यवदन्त्यादिमान पक्ष
इति । संप्रतिपक्षे च यथाभिधाने पञ्चावयवादिमयोगमि-
च्छति । अयं हेतुः साध्यव्यभिचारवानित्यादिवदर्थपक्षः साध्या-
भावव्याप्यवानित्यादिकमुक्तावनं पुनर्वाच्यं प्रतिपादयति ॥

न तावदवयवाकस्य, नैव्यापिकस्य प्रतिपादयिष्यकस्य व्याप्यत्वोप-
पत्तिरिति भावः । उचितमिति । व्यापनानुमातृत्वात्काङ्क्षायां व्य-
भिचारवत्त्वं साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्याप्यनं प्रतिपक्षस्यैव प्रथम-
पुष्पव्याप्यवत्त्वादिनि भावः ॥

इति श्रीजागदीश्याकाशमुक्तकृतायामनुभाष्यविन्तामनिदी-
र्घावित्याख्यायां सत्यतिपक्षस्य समाप्तः ।

विन्तामणः असिद्धिः ।

असिद्धिस्तु न व्याप्तिपक्षधर्मताविरहः, प्रत्येकम-
ननुगमात् । अथ प्रत्येकाभावेऽनुगतो व्याप्तिपक्षधर्मता-
विशिष्टाभावोऽसिद्धिः, यद्यपि विशिष्टस्यान्यत्वे प्रत्ये-
काभावाव्याप्तिरपसिद्धान्तश्च अनन्यत्वे प्रत्येकाभाव एव
स इत्यननुगमः, तथापि विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिको
विशेष्याभावो विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावो वा विशि-
ष्टाभावोऽनुगत इति चेन्न । विशिष्टाभावाज्ञानेऽपि
व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावज्ञाने उक्तावने चानुमितिप्रतिबन्धो
वादिनिवृत्तिश्चेति तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिः । अन्यथा तेषां
हेतुभाष्यान्तरतापत्तेः । न च विशिष्टाभावधीहाग प्र-

दीधित्याः असिद्धिः ।

वस्तुत इत्याद्यव्युच्चयमात्रं, विशिष्टपक्षधर्मविरोधित्वेन वि-

जागदीश्याः असिद्धिः ।

संसर्गमयस्यापि पक्षधर्मत्वावयवादिमि परामर्शो व्याप्ति-
विशिष्टपक्षधर्मत्वाभाषतिप्रत्यक्षं चित्तादिभ्यस्तनुमन्तव्यादिहात्मा-
यत इत्याशयेनाह वस्तुत इति प्रत्येकस्य समर्थे च नान्यादिहात्मा तिर-

कटुकासुरभिपाण्डुरधुमवत्त्वात् । अथ च बाधाश्रया
सिद्ध-स्वरूपासिद्धासाधारणसङ्कीर्णः कश्चित् ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे विरुद्धसिद्धान्तः ॥ ० ॥

अशोभौ रसत्वादित्यादौ, आश्रयामिद्विसङ्कीर्णः कश्चित् । अथ च
मयो गौरमो गोलादित्यादौ, स्वरूपासिद्धिसङ्कीर्णः कश्चित् ।
सुरभिर्गौरित्यादित्यादौ, 'आसाधारणसङ्कीर्णः कश्चित् । अथ च
गन्धः शब्दत्वादित्यादौ । प्रचौनये सपक्ष-विपक्षभावित्वेन
साधारणतया तत्साङ्ख्यं नाभिहितं, न्यूनये तु सिद्धमिति सिद्धं
तत्साङ्ख्यंमपि बोध्यं, बाधपक्षं सप्रतिपक्षम्, आसाधारणपक्षानुप-
संहारित्वं 'धुपक्षेण, साध्यायविरचितत्वे सति साध्यामाना-
धिकरण्यपक्षेण साध्यासिद्धिसङ्कीर्णो बाध-स्वरूपासिद्ध्यान्तरमङ्गल-
मर्थैव साध्यविशेषणामिद्वि-साधनविशेषणामिद्वि-सङ्कीर्णं न कश्चि-
साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यामानाधिकरण्याभावविशिष्टहेतुता-
वच्छेदकावच्छिन्नहेतोरेव विरोधतया तस्य तत्प्राप्तिहेतुतादिति
बोध्यम् ।

इति श्रीमदपुराणाचतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरस्ये
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये विरुद्धसिद्धान्तरहस्यम् ।

अथ सप्रतिपक्षपूर्वपक्षः ।

सप्रतिपक्षत्वं न समानबलबोधितसाध्यविपर्यय-
सिद्धत्वं, परस्परप्रतिबन्धेनोभयोरवरोधकत्वात्, बलवत्

अथ सप्रतिपक्षपूर्वपक्षरहस्यम् ।

'समानबलबोधितेति समानबलवत्त्वमिदं ज्ञानजन्य-तत्कालीन-
तत्पुरुषोद्यबोधविषयसाध्यविपर्ययकसिद्धत्वं' तत्कालीन-तत्पुरुषोद्य-
प्रतिपक्षितत्वं 'साध्यर्थः' । अत्र निष्ठममानलक्ष्यं तत्कालीन-तत्पुरुषोद्य-
साध्याभूतिजनकस्य निष्ठमज्ञानसमानाधिकरणसमानकालीनज्ञा-
नविषयत्वं, सपक्ष-साध्योभूतहेतुपरं । दूषणान्तरमाह, 'अथ चेति,
'एव-सपक्षसत्त्वादीति' । पक्षसिद्धि-सपक्षहेतुत्वादीत्यर्थः, 'आदि-
पक्षान् विपक्षहेतुत्वपरिणाम', प्रथमे सपक्षत्वं साध्यवत्त्वेन निश्चितत्वं,
विपक्षस्य तदभाववत्त्वेन निश्चितत्वं, द्वितीये सपक्षत्वं साध्याभाव-
त्वेन निश्चितत्वं विपक्षत्वं साध्यवत्त्वेन निश्चितत्वं, प्रतिहेतौ स्वहेतु-
साध्याभावमेव साध्यत्वात्, 'अतिरेकितौ निश्चयव्यतिरेकितौ'त्यर्थः,
तत्र सपक्षप्रसिद्धेरिति भावः । इदमुपपन्नत्वं अन्वयिनि सपक्ष-

(१) समानबलवत्त्वो बोधितः साध्यविपर्ययो येन एतादृशं सिद्धं स्यादिति
दूषणा एतादृशार्थमाह इति ।

(२) अशोभितसिद्धिपरमिति ख०, ग० ।

(३) 'एव-सपक्षसत्त्वादि' इत्यत्र 'एव-सपक्षसत्त्वादि' इति कस्यचित्पक्ष-
प्रसङ्गस्य दातव्यमुक्तत्वं एतादृशपाठसाध्याभावात्तु बोधते ।

न सपक्षसत्त्वादि व्यतिरेकियभावात् । नापि समान-
व्याप्ति पक्षधर्मतावच्छेदं, विरोधेनैकत्र तद्वन्नियमात् ।
नापि व्याप्ति पक्षधर्मतया ज्ञातत्वं विरोधिव्याप्तिपक्ष-

‘सिद्धमन्त्रेऽप्येकत्र हेतौ तदभावस्यावश्यकत्वात् । ‘समानव्याप्तीति
समानमाध्याभावानिरूपितव्याप्ति-पक्षधर्मतावच्छेदमित्यर्थः, समानवत्त्व-
वत्त्वमिति शेषः, व्याप्ति पक्षधर्मतयोः समानत्वञ्च तत्कालीन तत्प-
रुषीयसाध्यानुमितिजनकत्वेनिरुपमाध्यानिरूपितव्याप्ति पक्षधर्मताज्ञान-
समानाधिकरण समानकालीनज्ञानविषयत्व, स्मृतिवत्त्वं व्याप्ति-पक्ष-
धर्मताविरोधणं, स्वपदे लक्ष्योभूतलिङ्गपरं, ‘विरोधेनेति साध्य-तद-
भावयोर्विरोधेनेत्यर्थः ‘तद्वन्निति स्वसाध्यनिरूपितव्याप्ति पक्षधर्मता
न्यतरभङ्गव्यर्थः, ‘व्याप्ति पक्षधर्मनयेति समानमाध्याभावानिरूपितव्या-
प्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमित्यर्थः, समानवत्त्ववत्त्वमिति शेषः ।
ज्ञाननिरुपमानत्वञ्च तत्कालीन तत्पुरुषीयसाध्यानुमितिजनकत्ववि-
षय साध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानसमानाधिकरणसमा-
नकालीनत्वं, सिद्धविशेषक साध्य-तदभावव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता-
कारकपरामर्शवत्त्वमर्थञ्च सप्रतिपक्षौ तादृशपरामर्शव्यापि
साध्यासमने’ अनुमितिजनकत्वादिति भावः । ‘विरोधिव्याप्तिपक्ष-
धर्मताविरोधेन ज्ञानयोरिति परस्परविरुद्धयोर्व्याप्ति पक्षधर्मतयोरेका-
दिद्वयं ज्ञानमन्त्यर्थः, ‘न्यतरभ्रमत्वमियमेनेति व्याप्ति-पक्षधर्म-

धर्मताविशिष्टज्ञानयोरन्यतरभ्रमत्वमियमेन नित्यत्व-
ज्ञानप्रावणत्वादिवैशिष्ट्याप्रसिद्धारोपयितुमशक्यत्वात् ।

नान्यतराग्नि भ्रमत्वमियमेनेत्यर्थः, एतद्व्याप्तिद्वयत्वं हेतुः, ‘नित्यत्व-
ज्ञानेति ‘व्याप्ति’ व्याप्तिः, ‘प्रावणत्वपद शब्दधर्मत्वपरं, नित्यत्वव्याप्ति-
धर्मत्ववैशिष्ट्याप्रसिद्धेत्यर्थः, ‘आरोपयितुमिति साध्याभावव्याप्ति-
विशिष्टपक्षधर्मताया आरोपयितुमित्यर्थः । तथाच तन्वोऽनित्यः
हृत्कत्वात् शब्दोऽनित्यः प्रावणत्वादित्यादौ प्रावणत्वादिना सप्रति-
पक्षिते कृतकत्वादौ लक्षणस्यासम्भवं, नित्यत्वादिरूपसाध्याभावव्याप्ति-
पक्षीभूतशब्दादिधर्मत्वयोरेकाधिकरणवृत्तित्वाभावात् नित्यत्वादि-
रूपसाध्याभावानिरूपितव्याप्तिविशिष्ट-पक्षीभूतशब्दादिधर्मताप्रसिद्धा
तदज्ञानव्याप्त्यवदिति भावः । ‘साध्यव्याप्तिरिति साध्याभावरूपसाध्य-
व्याप्तिरित्यर्थः, ‘साध्यव्याप्यता’ साध्याभावरूपसाध्यव्याप्यता, तथाच
यत्र पक्षे साध्यमवाधितं तत्र कश्चित् साध्याभावव्याप्ये पक्षधर्मता-
रोपः, कश्चित् पक्षधर्मै साध्याभावव्याप्यतारोपः, एवं यत्र पक्षे
साध्यं वाधितं तत्र कश्चित् साध्यव्याप्ये पक्षधर्मतारोपः, कश्चित्
पक्षधर्मै साध्यव्याप्यतारोप इत्यर्थः । इत्यस्य समानज्ञानीयसाध्या-
भावव्याप्यनिरुपक्षधर्मतानिरूपितविषयतावत्त्वं समानज्ञानीयपक्षधर्म-
निरुपमाध्याभावव्याप्यतानिरूपितविषयतावत्त्वं समानवत्त्ववत्त्वं, ज्ञान-
निरुपमानत्वमपि इत्थं साध्यव्याप्यवृत्तिपक्षधर्मतानिरूपितव्यनिरु-
विषयताप्रतियोगिज्ञानसमानाधिकरणसमानकालीनत्वं, पक्षधर्म-

न च साध्यव्याप्तस्य पक्षधर्मता पक्षधर्मस्य वा साध्य-
व्याप्त्यतारोप्येति वाच्यम् । एकत्र तदुभयाभावादिशिष्ट-

इति साध्यव्याप्त्यापि निरूपितस्य निष्ठविषयताप्रतियोगितात्मकसाध्य-
करणसमानकालीनत्वस्य, अपरं तद्विरोधितानि रूपं, एकविशिष्ट-
उपरवेष्टितमिति न्यायेन साध्य-तदभावव्याप्ति पक्षधर्मतोभयावगा-
निष्ठविशेष्यकपरामर्शविवेक मन्वत् सप्रतिपक्षौ तादृशपरामर्शापि
प्राचीनमतेऽनुमितिजनकत्वादिति भावः । 'एकमेति एकस्मिन् पक्षे
साध्यव्याप्य साध्याभावव्याप्ययोर्बोध्योरभावोदित्यर्थः, एतच्चाप्रमिष्टाद्यत्र
हेतुः, 'विशिष्टव्याप्तिसिद्ध्या' कश्चित् साध्याभावव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म-
तस्य कश्चिद् साध्यव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वस्याप्रमिष्टा, 'तद्वैशिष्ट्या-
रोप्येति यत्र साध्याभावव्याप्यत्वविशिष्टपक्षधर्मत्वमप्रमिष्टं तत्र तद्वै-
शिष्ट्यस्य यत्र च साध्यव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वमप्रमिष्टं तत्र तद्वैशिष्ट्य-
व्याप्यारोपासम्भवादित्यर्थः । यद्यपि साध्याभावव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता-
देरप्रमिष्टा तज्ज्ञानासम्भवेऽपि साध्याभावव्याप्यादौ पक्षधर्मतारोप्य
पक्षधर्मं साध्याभावव्याप्यत्वारोप्य च सम्भवादित्येवमयुक्तं, तथापि
सयोक्तं समानत्वद्वयं समानवस्तुत्वद्वयस्य समुचितं न कापि सम्भवति
प्रत्येकस्य परस्परसम्याप्रमत्तः प्रागुक्तमेव समानवस्तुत्वं निर्वाच्यं
तच्चाप्रमिष्टा न सम्भवतीति निगूढाभिप्रायः । अयं समानज्ञानीय-
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयतानिरूपितसाध्याभावव्याप्यत्वावच्छि-
न्नविषयतावत्वं समानवस्तुत्वं, समानत्वस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
पक्षविषयतानिरूपितसाध्यव्याप्यत्वावच्छिन्ननिष्ठविषयताप्रतियोगि-

व्याप्तिसिद्ध्या तद्वैशिष्ट्यस्यारोपासम्भवात् । नाप्यनिर्वा-
रितविशेष्येण बोधितसाध्यविपर्ययकत्वम् उभयोर-
बोधकत्वात् विशेष्य न व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूपः एकत्र
निरूपितयमात् ।

पक्षमताधिकरण समानकालीनत्वं, पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य
हेतुत्वं तेन कश्चित् पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षारोपप्रमिष्टावपि
भवति, पक्षविशेष्यकसाध्य-तदभावव्याप्यपरामर्शो साध्य-तद-
भावव्याप्यविशेष्यक-पक्षप्रकारकपरामर्शो वा सप्रतिपक्षौ तादृश-
परामर्शयोरेव साध्य-तदभावानुमितिजनकत्वादिति चेत् तथापि
'परस्परविरोधोभयोरेवाबोधकत्वादिति प्रागुक्तदोषस्य दुरुद्धरत्वात्
तद्विरोधकारमतस्य चापे निरसनीयत्वादिति निगमः । 'अनिर्वा-
रितविशेष्येति अनिर्वाहितविशेष्यकेनेत्यर्थः, वैशिष्ट्यं द्वितीयार्थः,
एतद्व्याप्य बोधितसाध्यविपर्ययकेत्यत्र, तथाचानिर्वाहितविशेष्यक-
शामर्शविशिष्टबोधितसाध्यविपर्ययकसिद्धत्वं सप्रतिपक्षितत्वमित्यर्थः,
अनिर्वाहितविशेष्यकत्वस्य अद्वैतसाध्यव्याप्याभाववद्विशेष्यताकत्वं
अद्वैतधर्मत्वकत्वं इति यावत् । दूषणान्तरमाह, 'विशेष्येति,
व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूपः' व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूपः साध्यव्याप्याभाववद्विशेष्य-
कत्वरूप इति यावत्, 'व्याप्या' साध्यव्याप्यत्वरूपेण, 'भङ्गः'
भावः यत्र तत् 'व्याप्तिभङ्गः' साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
रवदिति यावत्, तस्य विशेष्यतासम्बन्धेन 'अभङ्गः' सत्त्वं यदिति

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्य द्वितीयखण्डे सत्प्रतिपक्षपूर्वपक्षः ॥

व्युत्पत्तेः, 'एकस्य' एकस्य साध्याप्य-साध्याभावव्याप्ययोरन्यतरमिति
यावत्, 'भङ्गनियमात्' पक्षे भङ्गनियमात्, तथाच साध्याप्य-साध्या-
वद्विरोधकस्य साध्याभावव्याप्यभाववद्विरोधकत्वान्यतरमप्येव तदव-
धारणं सर्ववैशेष्येति भावः ।

इति श्रीमद्विराट्पातकेशयोगीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरसखे
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरसखे सत्प्रतिपक्षपूर्वपक्षरसखम् ।

अथ सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तः ।

उच्यते । साध्यविरोधोपस्थापनसमर्थसमानवलोप-

अथ सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तसंक्षेपम् ।

यद्यपि साध्याभावव्याप्यत्वात् पक्षः सत्प्रतिपक्षः येन केनचित्
समन्वेन तद्वान् हेतुः सत्प्रतिपक्षितः, तथापि तत्र सत्प्रतिपक्षितत्व-
कारणारोपयिक साध्यवत्यपि पक्षे साध्यं तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शयो-
रन्वयनदशायां सत्प्रतिपक्षव्यवहारात् साध्याभाववत्यपि पक्षे साध्यं
तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शयोः समन्वेनदशायां तादृशपरामर्शयो-
रेकप्राप्त्याप्यवत्तादशायां वा सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहाराभावासेत्यनो-
प्यवहारोप'यकं लक्षणमात्रं, 'साध्यविरोधीति 'साध्यविरोधी'
साध्याभावः, तदुपस्थापनसमर्थं तदनुमितिजननस्वरूपयोग्या या
'समाना' समानकालीना, 'दन्तोपस्थितिः' वस्तुवती उपस्थितिः, तथा
'प्रतिपक्षः' विशिष्टः, यः 'कार्यकिङ्कर्तुः' साध्यानुमितिरूपकार्यजनन-
समर्थः साध्याप्यवत्तापरामर्शः, तद्विशिष्टत्वमित्यर्थः, वस्तुवती हिममा-
साग्रयणदेविशिक्षाभः, 'व्याप्ति-पक्षधर्मते' इति साध्याभावव्याप्तिमन्व-
न्वित-पक्षसमन्विते इत्यर्थः, साध्याभावव्याप्तिमन्वन्वितं साध्याभाव-
साध्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षमात्रं तदकारवच्छिन्नपक्षविषयत्वं,
पक्षसमन्वितत्वं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभाव-

स्थित्या प्रतिरुद्धकार्येति शङ्कत्वं तत्र, तत्रापि व्याप्ति-पक्ष-
 साध्यत्वावच्छिन्नविषयत्व-अनयोर्विसिगमनाविरहेण न कल्पकमुपा-
 दान-अथ साध्याभावसाध्यवत्तापरामर्शनिष्ठप्रामाण्यरक्षणं सम्प्रति-
 पत्तिव्यवहाराभावात् तद्वारणाय स्वरूपयोग्यान्मुयदिति शङ्क्य,
 एव साध्यव्यवत्तापरामर्शनिष्ठप्रामाण्यरक्षणं, सम्प्रतिपत्ति-
 व्यवहाराभावात्तद्वारणाय समर्थात् परामर्शनिष्ठेण, साध्याभा-
 वानाकालपरामर्शानुमितिजननस्वरूपयोग्य-अस्त्योतःश्रमात्
 कपरामर्शत्वं कारणत्वात्, अस्त्योतःश्रमात्कपरामर्शाधि वि-
 शेषज्ञानादिविधया अनुमितिजननस्वरूप-अस्त्योतःश्रमात्
 अकल्पितकवलवदुपस्थितिन स्वरूपयोग्यान्माध-अस्त्योतःश्रमात्
 तिर्विगम्येण, उपस्थितित्वमपि न विगम्येण यथोक्तस्वरूपयोग्यान्मा-
 ध्याभावत्वात् साध्यव्यवत्तापरामर्शनिष्ठप्रामाण्य-विगम्येण विगम्य-
 तामन्वयेन विगम्येण तेन साध्यादी नातिप्रसन्न इति शेषः न च
 तथापि पक्षतावच्छेदकमात्राधिकरणेन साध्य-तदभावसाध्यवत्ता-
 परामर्शयोः सम्बन्धनदृष्ट्यामपि सम्प्रतिपत्तिव्यवहारापत्तिद्वारा
 इति वाच्यः पक्षतावच्छेदकावच्छेदमाध्यानुमित्युक्त्या तथापि सम्प्र-
 तिपत्तिव्यवहारमुक्त्या इति भावः । अथ यद्यप्यप्रामाण्यज्ञान इत्युक्-

- (१) अस्त्योतःश्रमात्कपरामर्शत्वं तद्वारणाय न कल्पकमुपा-
 दित्यर्थः ।
 (२) कल्पितकवलवदुपस्थितिन स्वरूपयोग्यान्माध-अस्त्योतःश्रमात्
 कपरामर्शत्वं कारणत्वात्, अस्त्योतःश्रमात्कपरामर्शाधि वि-

धर्मते । विरोधिवोधकान्यगमकतौपयिकरूपमप्यति-

विषयके न तु परामर्शनिष्ठकारणतया तदवच्छेदक तदा अम-
 साध्याभावात्कल्पितपरामर्शानुमितिजननस्वरूपयोग्यान्माध्यावहारा-
 निमित्तोद्धारः ।

किञ्च यद्यप्यप्रामाण्यज्ञानानाकालमाध्य-तदभावोभयव्यवत्तापरा-
 मर्शयोःपि साध्याभावाभावत्वादिकपेक्षैकत्र साध्यावतारेण न सम्प्रति-
 पत्तिव्यवहार-तदातिप्रसन्नोद्धार इत्यस्मिन्मात् कल्पितान्तरमाह,
 स्तोत्रिवोधकान्येति साध्याभावानुमितिविरोधी यो बोधः यथा-
 प्रामाण्यद्विषयकसमर्थात्त्वविगम्येण, एतच्च गमकतौपयिक-
 रूपाणाम् विरोधिता च साध्यव्यवत्तापरामर्शनिष्ठविरोधिता-
 न्तिका दाह्या तेन नामधेयः, 'गमकतौपयिकरूपमप्यतिमत्तयेति
 ईदृशं ततोद्यतः, 'साध्यमानेनेति भावसाधनं वर्तमानमसाधं कथ-
 दृष्टं, तथाच गमकतौपयिकरूपविशिष्टसमानकालीनज्ञानेन
 अभिष्टः विशिष्टः यः कार्यः यः साध्यानुमितिकरणे स्वरूपयोग्यः
 साध्यव्यवत्तापरामर्शस्वरूपमर्थः, करणे शक्तः कार्य इति
 मूलः' गमकतौपयिकरूपस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयता-
 निमित्तसाध्याभावसाध्यव्यवत्तावच्छिन्नविषयत्वं, साध्यानुमितिरूप-
 योग्यत्वं साध्यानुमितिविरोधिवोधकममर्थात्त्वं, विरोधिता च

- (१) अथ 'कार्यपदेन कारणतानामाद्य' इत्यधिक पाठः स चिह्नित-
 पक्षे वर्तते इति ।

मन्त्राया वायमानेन प्रतिरुद्धकार्यत्वं वा तत्त्वं,
 शास्त्राभावाप्यवत्तापरामर्शनिवृत्तिविरोधिताकाङ्क्षा वात्या तेन
 ज्ञानमार्गः । न चैवं साध्यं तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शयोरेकत्र प्रामाण्य-
 निश्चये अपरत्र च तद्विरोधेऽपि सत्यप्रतिपक्षव्यवहारोपपत्तिः विरोधि-
 बोधामभवदित्यस्यैव प्रामाण्यव्यासमवहिततथापि निमित्ते वाच्य-
 तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शयोरेकत्रैव प्रामाण्यव्यवहारोपपत्तिः सत्य-
 तिपक्षितव्यवहारानुपपत्तिरिति वाच्यं । तादृशपरामर्शयोरेकत्रैव
 प्रामाण्यव्यवहार इव एकत्र प्रामाण्यव्यवहार अपरत्र च तदव्यवहारस्य सत्यप्रति-
 पक्षितव्यवहारसंभूतान् । अथैवं "समानवर्तनी हि सत्यप्रतिपक्षौ न
 तु दोषवलाधिकवर्तनी" । न हि भवति तरङ्गः सत्यप्रतिपक्षो
 हरिणः प्रावकश्च" ॥ इति सत्यप्रतिपक्षस्य लौकिकोपपत्त्यविरोधः ।
 'तरङ्गः' सद्भावापरामर्शः कुतश्चाप्रविशः, तथाच कथमवस्था-
 पत्तिरिति चेत्, न, प्रामाण्यव्यवहार वल्लभाभावात् सत्यप्रतिपक्षोपपत्ति-
 माणाकविरोधिपरामर्शं गृहीतप्रामाण्यकाटपि तद्व्याप्यवत्तापराम-
 र्शानुमित्यनुत्पादात् परन्तु अप्रामाण्यव्यवहारभाव एव सन्नं एकत्र-
 प्रामाण्यव्यवहारं यव न तद्व्यवहारः तस्मादनुमित्यनुत्पादात् । न चैवं साध्यं
 तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शयोरेकत्रैव प्रामाण्यव्यवहारस्य सत्यप्रतिपक्षता न
 स्यात् अप्रामाण्यव्यवहारभावस्य वल्लभतया वल्लभताभावात् इति वाच्यं ।
 इहत्वादिति भावः ।

(१) न सत्यमहोपपत्तिरिति च० ।

(२) लोकाविरोध इति च० ।

स्थापनाया व्याप्ति-पक्षधर्मत्वमुभयवादिभिर्वादिना
 तदभावानुपपन्नासात्, द्वितीयस्य तु तत्त्वमन्यतरासिद्ध-
 मिति प्रथमेन द्वितीयं बाधितमिति स्वार्थानुमान-
 श्वायं दोष इत्येके । तन्न । एकदा निरन्तरयोर्विभयो-

विवादातिरिक्तत्वं एव सत्यप्रतिपक्षत्व सम्भवति, "न तु विवादस्य न-
 इति केचिददन्ति तस्मात्तदनुपपन्नस्य दूषयति, 'स्थापनाया इति,
 'स्थापनायाः' साधनस्येत्यर्थः, 'उभयवादिभिर्वादि' उभयवादिभिर्वादिना
 निश्चितं, मध्यम्यस्येति शेषः । 'वादिना' प्रतिस्थापनावादिना, 'तद-
 भावानुपपन्नासादिति व्याप्ति-पक्षधर्मत्वाभावमनुपपन्नस्य सत्यप्रतिपक्षोप-
 पन्नासादित्यर्थः । 'द्वितीयस्य तु', प्रतिस्थापनासाधनस्य तु, 'अन्य-
 तराभिद्धमिति स्थापनावाद्यनुमतत्वेनानिश्चितमित्यर्थः । तेन तत्र
 तदभावं विहाय दूषकानुपपन्नासादिति भावः । 'प्रथमेन'
 प्रथमसाधने व्याप्ति-पक्षधर्मत्वयोरेकत्रैव वादिभिर्वादिना निश्चयेन स्थापना-
 साधने व्याप्ति-पक्षधर्मत्वयोरेकत्रैव वादिभिर्वादिना निश्चयेनेति यावत्,
 'द्वितीयं' प्रतिस्थापनासाधनं, 'बाधितं' व्याप्ति-पक्षधर्मत्वान्यतरा-
 भाववत्तया निश्चितं, 'स्वार्थानुमान एव' विवादातिरिक्तत्वं एव,
 'अयं दोषः' सत्यप्रतिपक्षस्यो दोषः, सम्भवतीति शेषः । 'निरन्तर-
 योरिति सप्रमौ, कामिकचक्रद्वयोरित्यर्थः, 'व्याप्ति-पक्षधर्मत्वमिति
 साध्य-तदभावनिष्पत्तिव्याप्ति-पक्षधर्मत्वमिति । 'निरन्तरयोर्विति-

(१) सत्यप्रतिपक्षः सम्भवतीति च०, न० ।

२२६

तत्त्वचिन्तामणि

व्याप्ति-पक्षधर्मतया ज्ञातयोः प्रतिपक्षत्वात् युगपदु-
पस्थितेश्च कारणवशेन स्वपरसाधारणत्वात् ।

अथ वस्तुनोऽद्यात्मकत्वात्^१ व्याप्ति-पक्षधर्मता-
भङ्गएकवाच्यक इति स एव दोषः । न च

पक्षस्य प्रथमपरामर्शपूर्णं सिद्धादिसत्त्वे बोध्यः, अन्यथा द्वितीय-
परामर्शोत्पादकमर्थे पूर्वोक्तानुमितिक्रमने बाधकाभावेन वैरक्त्या-
मन्वात्, 'युगपदिति, क्रमेण वेति ग्रंथः', 'कारणवशेन' सामर्थ्यो-
त्पन्नः, 'स्वपरेति' विवादस्थान-तटतिरिक्तमवधारणत्वादित्यर्थः ।
न चोक्तरीत्या विवादस्थाने द्वितीयहेतौ व्याप्ति-पक्षधर्मतान्यतरा-
भावनिययकपक्ष प्रतिबन्धकस्य मन्वात् सामर्थ्येव न भववतीति
वाच्यं । सर्वत्र तस्मिन्मये मानाभावात् । न च स्थापनाहेतौ व्याप्ति-
पक्षधर्मतयोक्तमयवादिसिद्धन्तनिश्चयस्य सत्त्वात् सर्वत्र द्वितीयहेतौ
तस्मिन्मये आवश्यक इति वाच्यं । एकनिष्ठव्याप्ति-पक्षधर्मतयोक्त-
मयवादिसिद्धन्तनिश्चयस्याव्याप्यपरत्वं^२ तदन्यतराभावनिययकत्वा-
भावात्^३ तस्मिन्मयेऽपि सार्वत्रिकत्वे प्रमाणाभावाद् । न च तद-
भावानुपन्यासादेव सर्वत्र तस्मिन्मयेऽवश्यकत्वमिति वाच्यं । अप्रति-
बन्धमात्रस्यानुपगमाबाधकत्वात् । न हि सम्भवतः सर्व एव दोषः

(१) वस्तुनोऽद्यात्मकत्वेनेति क० ।

(२) हेतावपरमेति ख० ।

(३) तदन्यतराभावनिययकत्वादिति ख०, ग० ।

तत्रैव विरोधभङ्गेऽप्युपपत्तेर्न व्याप्यादिभङ्गनियम इति
वाच्यम् । अविरोधेऽप्यनुमित्यविरोधात् विरोधे
तु व्याप्यादिभङ्गनियमादिति चेत्, न, प्रतिरुद्ध
तद्वाननन्तरं व्याप्यादिभङ्गज्ञानमित्युपजीव्यत्वेन

अनुज्ञायाः, व्याप्तिकप्रसङ्गादिति भावः । 'अद्यात्मकत्वादिति'
साध्य-तदभावोभयानामन्यत्वादित्यर्थः, 'व्याप्ति-पक्षधर्मताभङ्गः' तद-
भङ्गभङ्गपक्षः, 'एकत्र' स्थापनाहेतौ, 'न एव दोष इति, एतस्य
व्याप्ति-पक्षधर्मताभावज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमभ्युपेयं,
तयो' साध्य तदभावयोः, 'विरोधभङ्गेऽपि' विरोधित्वापसदगा-
तामपि, 'उपपत्तेः' साध्याभावव्याप्यवत्तानित्ययस्य सम्भवात्, 'न
व्याप्यादिभङ्गनियमः' न व्याप्यादिभङ्गग्रहणनियमः, 'अविरोध' विरो-
धनगृहे, 'अनुमित्यविरोधादिति, साध्य-तदभावयोर्विरोधित्वज्ञानं
ज्ञानं साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानं न प्रतिबन्धकमित्यभिमानः ।
'विरोध' विरोधित्वगृहे, 'व्याप्यादिभङ्गेति' तद्वैयर्थ्यं, 'प्रतिरुद्ध-
ज्ञानानन्तरमिति' साध्य-तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शानन्तरमित्यर्थः,
'अभिचारवत्' तज्ज्ञानवत् । न चोपजीव्यत्वमपि न साक्षात्प्रति-
बन्धकमिति वाच्यं । तथा सति व्याप्यभावज्ञानोत्पत्तिकाले अनु-
मित्यापत्तेः बहिर्व्याप्यधूमशान् वरु भावव्याप्यवत् इति परामर्शान्

(१) स्थापनाहेतौ इत्यपत्तां प्रतिस्थापनायां वा इत्यधिकः पाठः,
व चिजितद्वन्द्वे वर्तते ।

व्यभिचारवदस्यापि द्वापत्वात् । ननु साध्य-तद-
भावयोरिव तद्वाप्यत्वेनावधारितयोर्विरोधादेकच न
निश्चयः किन्तु संशयः, निर्णये वाच्यतरव्याप्ति-
संशय इति व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेत्, न, उभयोरे-

माध्याभाव साध्ययोर्गुणपदनुसिद्धापत्तेरिति भावः । 'साध्य-तदभाव-
योर्विवेति' न निश्चयः' इत्यत्र दृष्टान्तः, 'विरोधात्' परस्परभाक्-
व्याप्यत्वात् । ननु साध्यव्याप्य तदभावव्याप्ययोर्विश्रुत्या परस्पर-
भावव्याप्यत्वरूपविरोधमन्वेऽपि तत्रकारेण ज्ञानाभावादिकच निश्चयो
न विरुध्यत इत्यस्वरमादाह, 'निर्णय वेति, तदमन्तरमिति शेषः,
'अन्यतरेति उभयेत्यर्थः, 'व्याप्यत्वासिद्धिः' व्याप्यत्वनिश्चयाभावः,
तथाच कारणाभावाद्देवानुमित्यनुत्पादसम्भवास्मात् प्रतिबन्धक-
इति भावः । पूर्वं व्याप्यभावज्ञानेनावधारितमिदं निरकरणेऽपि
व्याप्तिनिश्चयाभावेनान्यथासिद्धुरनिराकरणञ्च पौनरुक्त्यं । 'उभयोः'
साध्यव्याप्य तदभावव्याप्ययोः, 'अन्यतरव्याप्तिमशयः' उभयत्र व्याप्ति-
संशयः, 'अस्य भिन्नत्वादिति अस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः ।
मन्वस्योपजीव्यत्वेऽपि पृथक्प्रतिबन्धकत्वे किं मानमित्यत-
आह, 'दूषकतावीजमिवति साक्षात्प्रतिबन्धकताकल्पकत्वित्यर्थः ।
'विरोधिपरामर्शोप्रतिबन्धेन' विरोधिनिर्णयासाधारणकारणविरो-
धिपरामर्शविशिष्टेन परामर्शाक्षरेण, 'निर्णयाजनकत्वं' अनुभव-
मिदं निर्णयाजननं अनुभवमिदंऽनुमित्यनुत्पाद इति यावत्.

इव निश्चयानन्तरमन्यतरव्याप्तिमंशयदन्त्युपजीव्यत्वे-
तास्य भिन्नत्वात् दूषकतावीजन्तु समवलविरोधि-
परामर्शोप्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्वं, न तु व्याप्ति-
पक्षधर्मताविरह एव सहेतोरपि सत्प्रतिपक्षत्वात्,
इव व्याप्तिभङ्गज्ञानद्वारा वाच्य दूषकत्वं, चक्षुरा-
देष नानुमानेन प्रतिरोधः तदुपस्थितावपि फल-
तदुपपरामर्शस्यैव व्याप्तिनिश्चयकत्वेन व्याप्तिनिश्चयाभावेनान्य-
तदुपसम्भवादिति भावः । ननु विरोधिपरामर्शेन ज्ञापमानो
द्वि-पक्षधर्मताविरह एव हेतुनिष्ठतया तच्चानुमित्यनुत्पाद-
प्रयोजक इत्यत-आह, 'न व्यति न तु विरोधिपरामर्शेन ज्ञाप्य-
मानोद्योः पक्षधर्मताविरह एवेत्यर्थः, तच्चानुमित्यनुत्पादप्रयोजक-
इति शेषः, स्वरूपमज्ञाप्ति पक्षधर्मताविरहस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोज-
कत्वे ज्ञाप्यव्याप्यपक्षधर्मत्वाद्वाप्यद्विभक्त्येनानुमितिनं स्यात् अनो
ज्ञापमानान्न विरहविशेषणं, 'सत्प्रतिपक्षत्वादिति विरोधिपर-
मर्शस्येव ज्ञाप्यमनुमित्यजनकत्वादित्यर्थः, 'एकच' परामर्शान्तर-
विशेषे हेतौ, 'अथ' विरोधिपरामर्शस्य, 'दूषकत्वं' प्रतिबन्ध-
कत्वं वाकारोऽनास्थाया परमुपनिरोचकत्वेन हेत्वाभासतायोगात्
पक्षभावज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावाच्चेति
शेषम् । ननु विरोधिपरामर्शो यदि विपरीतनिर्णयविरोधी कथं
नहि विशेषदर्शने सत्यपि दोषवशाच्चक्षुरादिना पौनर्यादिभ्रम-
व्यतयाह, 'चक्षुरादिचेति, 'चक्षुर्थः, 'नानुमानेन' न विशेष-

दर्शनेन तस्याधिकवृत्तत्वात् । नन्वेवं वादिवाक्य-

दर्शनेन, 'प्रतिरोधः' कार्यप्रतिबन्धः, 'तदुपस्थितावपि' तत्सामेऽपि, 'फलदर्शनेन' चतुरादेः फलदर्शनेन, 'तस्य' चतुरादेः फलस्य, 'अधिकवृत्तत्वादिति' विशेषदर्शनाप्रतिबन्धत्वात्, एतच्च प्रत्यक्षातिरिक्तज्ञानमेव तदभावव्याप्यवसाननिर्णयस्य प्रतिबन्धमिति जर-
तारमतानुसारेण । यदा 'प्रतिरोधः' दोषाधीनकार्यप्रतिरोधः, 'तदुपस्थितावपि' तत्सामेऽपि, 'फलदर्शनेन' दोषवशाच्चतुरादेः फलदर्शनेन, 'तस्य' दोषवशाच्चतुरादेः फलस्य, 'अधिकवृत्तत्वात्' विशेषदर्शनेनाप्रतिबन्धत्वात्, तथाच दोषविशिष्टज्ञानमेव विशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धमिति भावः । यदा ननु विरोधिपरामर्शो यदि विपरीतनिश्चयविरोधी कथन्तर्हि आनुमानिकविशेषदर्शने सत्यपि चतुरादिना लौकिकोऽनुभव इत्यत आह, 'चतुरादेत्यति, 'मानुमानेन' मानुमानिकविशेषदर्शनेन, 'प्रतिरोधः' लौकिकानु-
भवात्मककार्यप्रतिबन्धः, 'तदुपस्थितावपि' तत्सामेऽपि, 'फलदर्शनेन' लौकिकानुभवात्मकस्य तत्फलस्य दर्शनेन, 'तस्य' तादृगस्य फलस्य, 'अधिकवृत्तत्वात्' आनुमानिकविशेषदर्शनाप्रतिबन्धत्वात्, तथाच लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञानमेवानुमित्यादिकपविशेषदर्शनस्य प्रति-
बन्धः, लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञानान्नु समानेन्द्रियजन्यलौकिकविशेष-
दर्शनस्यैव प्रतिबन्धमिति भावः । 'नन्वेवमिति, 'एवं' विरोधि-
परामर्शः यदि विपरीतनिश्चयविरोधी तदा, 'वादिवाक्यमात्रस्य'

मात्रस्य प्रतिरोधकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदः । न च विरोधिवाक्यस्य न्यूनवृत्तत्वे लक्षणायोगः समवृत्तत्वे

वादिनो प्रतिज्ञावाक्यमात्रज्ञानस्य, 'मात्रपदं' साध्यापार्थक्यं, 'प्रति-
रोधकत्वेन' साध्यापार्थक्यविपरीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन, 'अनुमानमात्रो-
च्छेद' इति विवादस्थले स्थापनासाध्य-प्रतिस्थापनासाध्ययोरुभयो-
रेवानुमित्युच्छेद इत्यर्थः, विरोधिपरामर्शनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कस्य विरोधिनिर्णयसामयौलस्य विरोधिविषयकशाब्दनिर्णयजनने
प्रतिज्ञावाक्यज्ञानेऽपि सत्त्वादिति भावः ।

ननु विवादस्थले वादिनोः प्रतिज्ञावाक्यज्ञानान् स्थापनासाध्य-
प्रतिस्थापनासाध्ययोरुभयोरेवानुमित्युच्छेदः कुत्रापाद्यते किं यच्च
स्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानं साध्यापार्थक्यधीजनकसकलकारणसम-
वहितं प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानस्य न तत्समवहितं तच्च, किं
वा इत्यमेव यच्च साध्यापार्थक्यधीजनकसकलकारणसमवहितं तच्च,
यथा यच्च स्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानं न साध्यापार्थक्यधीजनकसकल-
कारणसमवहितं, प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानस्य तत्समवहितं तच्च,
नञ् इत्याह, 'विरोधिवाक्येति' प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानस्य
तर्कः, 'न्यूनवृत्तत्वे' साध्यापार्थक्यधीजनकसकलकारणसमवहितत्वे,
'समवृत्तत्वे' विरोधिनिश्चयसामयौलस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
साध्यापार्थक्यः । न द्वितीय इत्याह, 'समवृत्तत्वे' इति स्थापनाप्रतिज्ञा-
वाक्यज्ञान-प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानयोरुभयोरेव साध्यापार्थ-

प्रतिरोध एव अधिकवस्तुत्वे नगरशिरःशेषानुमान-
वस्तेन बाध एवेति वाच्यम् । अष्टम्यमाणविशेषदशायां
प्रतिवादिवाक्येन सर्वानुमानप्रतिरोधापत्तेः, अनु-

संधीजनकसकलकारणसमवहितत्वे इत्यर्थः, 'प्रतिरोध एव' स्थाप-
नासाध्य प्रतिस्थापनासाध्ययोक्तमधोरेवानुमितप्रतिरोध मन्वधिद्व-
एव, तथाचष्टापभिरेवेति भावः । न ततोय इत्याह, 'अधिकवस्तु-
इति यदि स्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानं न स्वसाध्यशान्दधीजनकस-
कलकारणसमवहितं, प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानञ्च तत्समवहितं
तदेत्यर्थः, 'नगरशिरःशेषेति पठ्यन्तादिति, यथा वस्तुवस्तुसमप्रति-
रोधेन नगरशिरःकपाले इति प्राप्यज्ञत्वादित्यनुमानसकलबाध एव न
तदनुमानेन स्रुतिफलबाधस्तथेत्यर्थः, 'तेन' प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञा-
वाक्यज्ञानेन, 'बाध एव' स्थापनानुमानफलबाधएव न तु
प्रतिस्थापनानुमानफलबाधः, तथाचोभयोनानुमित्युक्तद इति
भावः । यत्र स्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानं प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्य-
ज्ञानञ्च द्वयमेव स्वसाध्यशान्दधीजनकसकलकारणसमवहितं किन्तु
स्थापनासाध्यव्याप्यवत्ताज्ञानमेव वर्त्तते न तु प्रतिस्थापनासाध्यव्याप्य-
वत्ताज्ञानं तदानीमपि प्रतिस्थापनासाध्यानुमितेरिव स्थापनासाध्या-
नुमितेरपि प्रतिरोधापत्तिरित्यभिप्रायेण समाधत्ते, 'अष्टम्यमाणेति
प्रतिस्थापनासाध्यव्याप्यवत्ताज्ञानविरुद्धदशायामपौत्यर्थः, 'प्रतिवादि-
वाक्येन' स्वसाध्यशान्दधीजनकसकलकारणसमवहितेन प्रतिस्थापना-
प्रतिज्ञावाक्यज्ञानेन, 'सर्वानुमानेति' स्वसाध्यानुमितिसकलकारणसम-

मानान् पूर्व पश्चादा अनुमानान्तरेण तस्य न्यूना-
धिकवस्तुत्वानिरूपणात् निरूपणे वानुमानवैयर्थ्यात्^(१)
शिवम् । विरोधिवाक्यमात्रस्य समवस्तुत्वाभावात्, उक्तं

इदित्यस्य स्थापनानुमानस्यैव, सर्वैः सहितमनुमानं सर्वानुमानमिति
हृत्पक्षः, 'सर्वपदस्य साध्यानुमितिजनकसर्वपरं, 'पूर्वानुमानप्रति-
रोधापत्तेः' इति पाठस्तु न बाधुः । 'प्रतिरोधापत्तेः' स्वसाध्यानु-
मितिजननप्रतिरोधापत्तेः । न च तत्र साध्यविरोधिनिर्णयसाम-
येव नास्ति साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शाभावस्यापि तस्यासम्यक्तर्गतत्वा-
दिति वाच्यं । साध्यविरोधिनिर्णयसामयौत्वेन प्रतिबन्धकतायां
साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शाभावेनरकारणकस्यापक्षेव सामयौघटकत्वात्
अथवा सत्यतिपक्षद्वयसम्यक्तनदशायामनुमित्यापत्तेरिति भावः ।
अनु तत्र प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञाने नूनवस्तुज्ञानधनान् स्थाप-
नासाध्यव्याप्यवत्तानिश्चये अधिकवस्तुत्वज्ञानमत्तादा स्थापनासाध्यानु-
मितिर्नानुपपन्ना नूनवस्तुत्वं भ्रमजनकत्वं, अधिकवस्तुत्वं प्रमाजन-
कत्वमित्यत आह, 'अनुमानादिति स्थापनानुमानादित्यर्थः, 'तस्य'
स्थापनासाध्यानुमितिसमः पुरुषस्य, 'अनुमानवैयर्थ्यादिति' वैयर्थ्य-
सम्भवात् स्थापनासाध्यानुमितेरसम्भवादित्यर्थः, नूनवस्तुत्वाधिकव-
स्तुत्वावगमस्य विषयबाध-तत्सत्त्वावगमाधीनत्वेन विदुःसाधनादिति
भावः । 'विरोधिवाक्यमात्रस्य' तज्ज्ञानमात्रस्य, 'साति-पक्षधर्मते'

हि व्याप्ति-पक्षधर्मते बलमिति । प्रत्यक्षादेर्निवृत्तभावे-
नैवानुमानप्रतिरोधः कथायां तदुपन्यासानर्हत्वात् ।

यत्तु विरोधिव्याप्यद्वयस्यासाधारणत्वात् संशय-
जनकत्वं दूषकतावीजमिति । तन्न । एकैकं हि सत्यति-
पक्षं न तु विशिष्टं एकैकञ्च न संशयकमित्यनुमिति-

इति साध्याभावव्याप्यतावच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नविषयतावल-पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्या-
भावव्याप्यतावच्छिन्नविषयतावल इत्यर्थः, तथाच तादृशविषयता-
ग्रान्तिनिश्चयत्वेनैव विरोधिपरामर्शस्य प्रतिबन्धकत्वं न तु साध्य-
विरोधिनिश्चयसामर्थ्येनेति भावः । ननु कथं तर्हि विपरीतप्रमा-
फलकं चक्षुरादि प्रतिबन्धकतया कथायानुपन्यस्त इत्यत आह,
'प्रत्यक्षादेरिति चक्षुरादेरित्यर्थः, 'सिद्धभावेनैव' सिद्धज्ञानानेनैव
साध्याभावनिरूपितव्याप्ति-पक्षधर्मताज्ञानेनैवेति यावत्, 'एवकारात्
स्वरूपमक्षुरादिव्यवच्छेदः, अत्र चेत्तुः 'कथायामिति स्वरूपमक्षु-
रादेर्विरोधिने इत्यादिः ।

'विरोधिव्याप्यद्वयस्येति मिलितस्येति शेषः, 'असाधारणत्वात्'
मपक्ष-विपक्षव्यावृत्तत्वात्, 'दूषकतावीजमिति सत्यतिपक्षस्येत्यनु-
मित्यनुत्पादवीजमित्यर्थः, संशयसामर्थ्या निश्चयप्रतिबन्धकत्वादिति
भावः । सत्यतिपक्षमिति प्रतिबन्धकमित्यर्थः, 'न तु विशिष्टमिति
न तु मिलितं हेतुद्वयमित्यर्थः, 'एकैकस्येति, असाधारणत्वाभावा-

द्वयस्य प्रामाण्यघातकाप्रवृत्तिर्दूषकतावीजमित्यन्ये,
तन्न, परस्परप्रतिबन्धनानुमितेरेवानुत्पत्तेः ।

एतत्कोषकारस्तु सत्यतिपक्षाभ्यां प्रत्येकं स्वमाध्यानु-
मितिः संशयरूपा जन्यते विरुद्धोभयज्ञानसामर्थ्याः

इति भावः । 'प्रामाण्यघातकाप्रवृत्तिरिति प्रामाण्यघातानुत्पत्ति-
रित्यर्थः, 'दूषकतावीजं' सत्यतिपक्षस्य दोषव्यवहारविषयतावीजं ।
'परस्येति, विरोधिव्याप्यवृत्तानिश्चयस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वं तदि-
द्वयस्य हेत्वाभावस्यायोगादिति भावः ।

ननु तदिदं विशिष्टमुद्भि प्रति तदभावनिश्चयस्य तदभावविशिष्टमुद्भिं
प्रति च तदन्तर्निश्चयस्य कार्यसदभावेन प्रतिबन्धकत्वादिकटा कथं
साध्य-तदभावयोरनुमितिः^(१) इत्यत उक्तं 'संशयरूपेति । ननु मध्य-
यवस्य प्रत्यक्षत्वव्याप्यतया विरुद्धोभयकोटिकप्रत्यक्षजनकसामर्थ्येन संश-
यजनिका अनुमितिः सामर्थ्ये तु न तथेति कथं मध्य इत्यत आह,
'विरुद्धोभयेति विरुद्धोभयकोटिकज्ञानसामान्यसामर्थ्या एवेत्यर्थः,
विशेषतावच्छेदकावच्छेदेन तत्तद्विरुद्धान्यतरकोटिविषयक समान-
विशेषतावच्छेदकतत्तद्विरुद्धोभयकोटिकज्ञानमेव साध्या न तु
तादृशप्रत्यक्षमेव, अत एव विप्रतिपत्तिवाक्यादपि शाब्दसंशय इति

(१) प्रामाण्यघातकानुत्पत्तिरित्यर्थ इति क० ।

(२) तद्व्याप्य विरोधिविशेषताभावस्य कार्यकारणरहितत्वेन कारणात्तात्
साध्य-तदभावानुमितिपक्षे विरोधिविशेषताभावस्य सत्त्वुपि कार्यकारणे
तदवस्थाज्ञानानुमितिसम्भव इति भावः ।

संशयजनकत्वात् संशयद्वारा अस्य दूषकत्वं । न च संशयरूपा नानुमितिः बाधस्येव विरोधुपस्थितेरनुमितिमामग्रीविघटकत्वेनावधारणात् अन्यथा बाधे-
भावः । ननु सप्रतिपक्षत्वेऽप्यनुमित्युत्पादे तत्र कथं दोषव्यवहार-
इत्यत आह, 'संशयद्वारेण संशयजनकत्वेन निर्णयविरोधितये-
त्यर्थः' (१) 'अस्य' सप्रतिपक्षस्य, 'दूषकत्वं' दोषव्यवहारविधयम् । न
चेवं पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन बाध्यमाध्याभावव्याप्यवत्ता-
परामर्शरूपयोः सप्रतिपक्षयोः दोषव्यवहारो न क्त्वान् पक्षतावच्छे-
दकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरा-
मर्शस्यैव हेतुतया तयोः संशयजनकत्वामश्वत्वात् विशेष्यतावच्छेदका-
वच्छेदमान्यतरकोटिविषयकज्ञानस्यैव संशयत्वादिति वाच्यं । येन
सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता तेनेव सम्बन्धेन हेतुमत्तापरा-
मर्शानुमितिहेतुनानियमात् पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमि-
तिसिव तदवच्छेदेनानुमितिं प्रत्यपि पक्षतावच्छेदकसामानाधिक-
रण्येन हेतुमत्तापरां एव हेतुः यत्र च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानु-
मित्युत्पत्तिप्रतिबन्धकबाधादिर्नाशितारः तत्र नियमनोऽनुमितेर्दि-
विधिविषयत्वमित्येव इत्यभिप्रायात् । 'बाधस्येति साध्याभावन-
स्यम्येवेत्यर्थः', 'विरोधुपस्थितेरिति साध्याभावव्याप्यवत्त्वोपस्थितेरि-
त्यर्थः', 'अनुमितिमामग्रीविघटकेन' अनुमित्युत्पादप्रयोजकत्वेने-
त्यर्थः, 'अन्यथेति तदपस्थितेरनुमित्युत्पादप्रयोजकत्वे इत्यर्थः'.

प्यनुमित्युत्पत्तिरिति वाच्यम् । अधिकवक्तव्यतया बाधेन
प्रतिबन्धात् तुल्यवत्त्वादनुमितिः स्यादेव सामग्री-
सत्त्वात् । साध्याभाववोपस्थिते च तत्र प्रतिबन्धकत्वं न
तु तदोपस्थितस्य चक्षुरादेः । प्रत्येकं निर्णायकत्वेनावधा-
रितात् कथं संशय इति चेत्, न, प्रत्येकादि ज्ञानस्य
श्रमानसर्वात् संशयो न तु प्रत्येकं संशयजनकत्वमिति

'बाधे,पौति, साध्यविरोधिविषयकमित्युत्पत्तेनैव बाधस्यानुमितिप्रति-
बन्धकत्वात् साध्याभावव्याप्यवत्त्वोपस्थितेरनुमित्युत्पादप्रयोजकत्वे च
अभिप्रायेण तेन रूपेण प्रतिबन्धकत्वामश्वत्वादिति भावः । 'अधिक-
वक्तव्यतया पक्षतावच्छेदकावच्छेदविशेष्यकसाध्याभावप्रकारकमित्यु-
तयेत्यर्थः, 'बाधेन प्रतिबन्धादिति बाधनिष्पन्नानुमितिप्रतिबन्ध-
कत्वादित्यर्थः, 'तुल्यवत्त्वादिति तादृशसाध्याभावप्रकारकमित्युत्पा-
भावविशिष्टात् साध्याभावव्याप्यवत्तापरांमर्शदित्यर्थः, उत्तरत्वे पक्ष-
मर्थः । ननु चक्षुरादिना बाधोत्पत्तिकाले विशिष्टवृद्धानुदयाद्-
बाधप्रामाण्यत्वेन चक्षुरादीनामपि प्रतिबन्धकत्वं बाध्यं तत्र विरोध-
दर्शनतया तत्राप्यविशिष्टमित्यत आह, 'साध्याभावेति, 'तत्र
साध्यविशिष्टवृद्धौ, तदभावस्य कार्यमश्वभावेन हेतुतया बाधो-
त्पत्तिकाले न तदुत्पत्तिरिति भावः । गृह्यते, 'प्रत्येकं निर्णाय-
कत्वेनेति प्रत्येकविषयकानुमितिस्त्वावच्छिन्नं प्रति जननेत्येवेत्यर्थः,
'कथं संशय इति संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकादिति भावः ।

मेने, तत्र । साध्य-तदभावयोर्विरोधेन यथैकज्ञानस्या-
परधीप्रतिबन्धकत्वं तथा साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्यापि
साध्यविरोधित्वात्तदुद्देशेऽपि साध्यधीप्रतिबन्धकत्वात्
विरोधिज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रत्वात् ।

निबन्धे तु हेत्वाभासानां फलद्वारकं लक्षणं, अ-

‘प्रत्येकाद्वीति प्रत्येककोटिब्याप्यवत्ताविषयकज्ञानाद्वीत्यर्थः, ‘ज्ञानं’
प्रत्येककोटिविषयकज्ञानं, ‘अर्थात्’ कोटिद्वयविशिष्टबुद्धिभामधौ-
यमाज्ञात्, ‘न तु प्रत्येकं संशयजनकत्वमिति न तु प्रत्येककोटि-
विषयकज्ञानस्य संग्रयत्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वं, संशयस्य निश्चय-
नस्यैवार्थमज्ञायमानत्वेन कार्यतानवच्छेदकत्वादित्यर्थः, तथाच संग्र-
यत्वं यस्य कार्यतावच्छेदकं तस्मादेव संशयोत्पत्त्यभ्युपगमे प्रत्येक-
कोट्युपस्थितितोऽपि संग्रहो न स्यादिति भावः । बाधस्तु पक्षविशे-
षकसाध्याभावनिश्चयत्वेन न प्रतिबन्धकत्वं तादृशसाध्यवदन्योन्याभाव-
निश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वापत्तेः तस्य पक्षप्रतिबन्धकत्वापत्तेर्वा किन्तु
साध्यविरोधिप्रतिबन्धकनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं तस्य पक्षविशे-
षकसाध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयेऽप्यविशिष्टमित्यभिमानेन दूषयति,
‘साध्य-तदभावयोरिति, ‘प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रत्वादिति प्रतिबन्धक-
तायामवच्छेदकत्वादित्यर्थः । एतच्चापाततः साध्यादिति शेषः ।

नश्चास्तु नद्यपि तदभावव्याप्यवत्तानिश्चये तद्विचाराप्रामाण्य-
ज्ञानात् तदुत्तरं बुभुक्षतो वा तदपत्तोऽमानस्योदयान् न साध्या-

श्रिकान्तिकानामन्वयाद्यतिरेकाद्वा कोट्युपस्थापकतया
संशयः फलं, विरुद्धस्य साध्यविपरीतस्य ज्ञानं, अपक्ष-

स्कारत्वा निश्चिततदज्ञाबुद्धिमात्रं प्रति तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन
प्रतिबन्धकत्वं किन्तु तादृशनिश्चयवदन्यतदज्ञाबुद्धित्वावच्छिन्नं” प्रत्येव
तथाविधनिश्चयत्वेन विरोधित्वात् तथाच वक्ष्येः संग्रहाकारानु-
मितिः पूर्वतन्त्रावच्छेदेन वज्रभावव्याप्यवत्तानिश्चयवतीति न तथा
तादृशनिश्चयः प्रतिबन्धकः, निश्चयात्मिका पूर्वतन्त्रावच्छेदेन वज्र-
नुमितिसु पूर्वतन्त्रावच्छिन्नधार्मिकवज्रभावव्याप्यवत्तानिश्चयवदन्येति
तस्मात्सर्वथा” तथाविधविरोधिनिश्चयः प्रतिबन्धक इति महारायां
तस्मा मोक्षतिरिति प्राज्ञः ।

‘अन्वयात्’ साध्य-तदभावयोरन्वयमद्वयत्वात्, ‘व्यतिरेकादिति
उक्तान्वयस्य व्यतिरेकादित्यर्थः, ‘संग्रहः’ कलमिति, तथाच किञ्चि-
दुपसंख्येयद्रूपवच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वेन तादृशसाध्यसंग्रहं प्रति जन-
कत्वं तद्रूपविशिष्टत्वमेव तस्यापक्षकानैकान्तिकत्वमिति भावः । ‘साध्य-
विपरीतस्य’ साध्याभावस्य, ‘ज्ञानं’ अनुमितिः, ‘फलमिति पूर्वोक्ता-

(१) अत्र निश्चयवत्त्वं अत्रावहितोत्तराज-सामानाधिकरण्याभयसम्बन्धेन
बोध्यं ।

(२) ‘वज्रिभत्यन्तत्वावच्छिन्ने दृष्टत्वेन धीकपक्षेनान्वयवच्छिन्ने वज्रेणानु-
मितिसु पूर्वतन्त्रावच्छिन्नविशेषकवज्रभावव्याप्यवत्तानिश्चयवदन्येति
पूर्वतन्त्रावच्छिन्नवज्रिभत्यावच्छिन्नान्वा’ इति पाठः ‘तादृशनिश्चय प्रति-
बन्धक’ इत्यस्यानन्तरं ‘तस्मात्सर्वथा’ इत्यस्य प्राक् क-ग-पुस्तकद्वये
वर्णने परन्तु तादृशः पाठो न कस्यचित् ।

धर्मोऽपि विरुद्धोऽन्यत्र विपरीतज्ञानसमर्थ एव, बाधे-
ऽन्यतोविपरीतज्ञानं न तु हेत्वभिमतत्वादेः, घटो नित्यः
कार्यत्वादिति" विरुद्धे बाधसङ्करेऽप्यदोषः, अस्मिन्ने-
कान्तिकादिचतुष्टयज्ञानान्यालिङ्गत्वज्ञानं, बाधे

नयः, तथाच तद्रूपवच्छिन्नमाध्याभावानुमित्यौपयिकरूपवत्त्वं तद्रू-
पावच्छिन्नमाध्यकविरुद्धत्वमिति भावः । ननु घटो गौरयमादित्यत्र
विरुद्धोऽप्यस्ति गोत्वाभावव्याप्यस्यापि हेतोर्घटात्मकवशादस्तिनेन
तादृशरूपाभावादत आह, 'अपचेति उपन्यस्तपचाहन्तिरपि,
'विरुद्धः' बाध्यासमानाधिकरणः, 'अन्यत्र' बाधये, 'विपरीतज्ञान-
समर्थः' साध्याभावज्ञानौपयिकरूपवानित्यर्थः, गगनादिकन्तु (१)
तादात्म्येनैव वज्रादेर्विरुद्धमिति भावः । ह्रदोवह्निमान् द्रव्यत्वा-
दित्यादौ बाधितेऽतिव्याप्तिं निरूपयति, 'बाध इति, 'अन्यत्रः' लक्ष-
त्वादितः, 'न' त्विति, हेत्वभिमतत्वं द्रव्यत्वादेः साध्याभावानुमित्यौ-
पयिकव्याप्तिविरुद्धादिति भावः । ननु लक्षणं घटो नित्यः कार्य-
त्वादित्यादौ बाधसंकीर्णतादृशायां अतिप्रसक्तं (२) अत आह, 'घट
इत्यादि, 'अदोष इति, अस्मिन्नेकान्तिकादिज्ञानेत्वाभाससम्भवादिनि भावः ।
'अनेकान्तिकादौति, 'चतुष्टयव्यतिरिक्तं, निवृत्त्यस्त्यये सत्यति-

(१) निबोधतः कार्यत्वादिति क०, ख० ।

(२) ननु वह्निमान् गगनात् इत्यत्र गगनव्यपविरुद्धहेतौ कुत्रापि धर्मि-
कवर्तमानत्वेनाप्याप्यमस्ति अत आह गगनादिकन्तुति ।

(३) बाधसङ्कीर्णतादृशमत आहति ख०, ग० ।

पक्षधर्महेतौ व्याप्तिबाधः, प्रकरणसमे तु न व्याप्ति-
पक्षधर्मताबाधः फलं, नाप्यलिङ्गत्वज्ञानं, व्याप्यादि-
बुद्धिसत्त्वात् । नापि विपरीतबुद्धिः, स्वसाध्यविपरी-
तेनानियमात् । नापि संशयः, प्रत्येकं केटिद्वयानुप-

प्रतिपक्षज्ञानफलकत्वाभावेन तन्निवेशस्य व्यर्थत्वात्, तथाचाने-
कान्तिक-विरुद्ध-बाधितानीं यानि फलानि साध्यवशय-साध्यविप-
रीतबोधस्य धर्मिकसाध्याप्यत्वज्ञानानि तेषां भिन्नं 'अलिङ्गत्व-
ज्ञानं' लिङ्गत्वयविरोधिज्ञानं प्रकृतपक्षधर्मिक-प्रकृतसाध्यव्याप्यप्र-
कृतहेतुसत्ययविरोधिज्ञानमिति यावत्, 'फलमिति पूर्वोक्तान्वयः,
तथाच तादृशज्ञानौपयिकं यद्रूपं तदेव प्रकृतहेतोरसिद्धत्वमिति
भावः । 'व्याप्तिबाधः' व्याप्यभावज्ञानं, 'फलमित्यनुपपद्यते, तथाच
प्रकृतपक्षधर्मत्वे सति प्रकृतसाध्यव्याप्यभावोच्चायकरूपवत्त्वमेव प्रकृत-
पक्ष-साध्यबाधितत्वं ह्रदोवह्निमान् धूमादित्यादिकस्य न बाधितं
किन्वाधिद्वमेवेति भावः । प्रकृतमनुसरचाह, 'प्रकरणसमे त्विति
बाध-तदभावयोः परामर्शात्प्रतिपक्षक्षले त्वित्यर्थः, 'न व्याप्तौ-
त्यादि, न व्याप्तेः पक्षधर्मत्वस्य वा 'बाधः' विरुद्धज्ञानं, 'फलमित्यपे-
तनेनान्वयः, 'नाप्यलिङ्गत्वज्ञानमिति, 'अलिङ्गत्वस्य' लिङ्गत्वधोवि-
रोधन्तरस्य, ज्ञानमित्यर्थः, 'व्याप्यादौत्यादिना पक्षधर्मत्वकोपपदः,
तथाच न बाधिते स्वरूपासिद्धे वा 'अप्यान्तभावः' । 'विपरीतबुद्धिः'
साध्याभावानुमितिः, 'फलमित्यनुपपद्यते, 'अनियमादिति व्याप्य-

नयात् । किन्तु कथमत्र तत्त्वनिर्णय इति जिज्ञासा
फलं, तथाच प्रकृतमाध्य-हेत्वोः किं तत्त्वमिति जि-
ज्ञासाजनिका व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थितिः प्रकरण-
समः । न ह्यनुपस्थिते प्रतिपक्षे एकस्माज्जिज्ञासा, किन्तु
निर्णय एव । अथ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा सा च
ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानात् संशयादेति कथं तेन विना

त्वान्वयमादित्यर्थः, तथाच हृदोवद्विद्यापद्रव्यत्वज्ञानं वज्रभाव-
व्याप्यसत्तावाञ्छ इत्यादिप्रतिपक्षहेत्वोः असाध्यव्यतिरेकोपपत्त्यप-
थिकव्याप्तिविरहाच्च तयोर्विरुद्धोक्तभावाः, 'संशय इति साध्यस्ये-
त्यादिः, 'प्रत्येकमिति विरोधिव्याप्ययोः प्रत्येकस्य अपच-विपक्षो-
भयवृत्तित्वाद्यभावेन साध्य-तदभावयोः कोटिद्वययोः विग्रिष्टवृद्ध-
जनकत्वादित्यर्थः । तथाच नानैकान्तिकोक्तभावाः । 'प्रकृतेति
प्रकृतमाध्यमिद्विजनकविषयतापक्षयोर्हेत्वोः, 'किं तत्त्व' किं व्याप्ता-
दिमन्त्रया प्रामाणिकमित्यर्थः, व्याप्तीत्यादिकन्तु स्वरूपकथन-
मात्रं, निरुक्तजिज्ञासाजनकोपस्थितेरेव सम्बन्धेन तन्निवेशस्य व्यर्थ-
त्वात् व्याप्तादेरननुगतत्वेनाव्याप्तिकरत्वाच्चेति ध्येयं । ननु साध्यभावस्य
परामर्शोऽपि तादृशजिज्ञासाजनक इति तत्त्वान्वयान्निरत आह,
'न हीति, 'अनुपस्थिते' असति, 'प्रतिपक्षे' विरोधिपरामर्शे, 'एक-
स्मात्' साध्यस्यैव परामर्शान्, न तादृशो जिज्ञासा किन्तु साध्यस्य
निर्णय एव विरोधिपरामर्शयोः सन्ने तु जिज्ञासामामग्या प्रतिव-

विरोधिसाधनज्ञानमात्रादिति चेत्, न, असति प्रति-
पक्षे न जिज्ञासा सति तु सैवत्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्रक-
रणसमस्यापि जिज्ञासाजनकत्वात् । न चानैकान्ति-
कातिव्याप्तिः, तत्र हि संशयद्वारा साध्ये जिज्ञासा
अथ तु हेतुसमीचीनत्व इति । ननु परामर्शयोरेक-
दानुत्पादान् कथं प्रतिरोधः, क्रमोत्पन्नयोरेकदा स-

त्वाच्च न इति भावः । 'ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानादिति सूत्रमते, 'संशया-
दिति तु निवन्धकमते, तैः साध्यसंशयद्वारा अनैकान्तिकस्य साध्य-
जिज्ञासाजनकताया अनुपदं वक्ष्यमाणत्वात्, 'ज्ञानमात्रादित्यत्र
हेत्वनुपपत्त्ये, 'जिज्ञासाजनकत्वादिति, कार्यतावच्छेदकस्य सद्बोचाच्च
न व्यभिचार इत्याशयः । लक्षणस्य प्रकृतमाध्य-हेत्वोरित्यस्य हेतु-
पक्षव्याप्तेन प्रकृतहेतुकज्ञानविषययोरित्यर्थे सत्ता प्रकृते, 'न चेति,
जिज्ञासायाः साक्षात्जनकत्वं वक्ष्यं हेत्वोः प्रामाणिकत्वजिज्ञासा वा
निवेष्टितेत्याशयेन परिहरति, 'तत्र हीति । न च जिज्ञासाजनक-
स्यापि विरोधिपरामर्शस्य ज्ञानं यदि नाभिमतिप्रतिबन्धकं तर्हि
इत्याद्यो तदुपन्यासो न स्यादिति वाच्यं । प्रामाण्यदूषणस्यापि
तस्याधिकत्वादिरिव^{१)} निरपेक्षानविधयोद्भाव्यत्वमिति निवन्धकता-
माश्रयादिति ध्येयं ।

त्वादिति चेत्, न, एकानन्तरमपरहेतुव्याप्ति-पक्षधर्म-
ताज्ञानाभ्यामग्रिमव्याप्तिविशिष्टज्ञानेत्यक्तिकाशे पूर्व-
परामर्शनाशात् । न चोभयहेतुव्याप्ति-पक्षधर्मता-
ज्ञानानां परस्पराप्रतिबन्धात् परामर्शात्पाद इति
वाच्यं । व्याप्तादिज्ञानचतुष्टयस्य यौगपद्याभावात् ।

यत्तु व्याप्तिद्वयसंस्कारोद्बोधकहेतुद्वयज्ञानयोः पर-
स्परप्रतिबन्धात् नोभयव्याप्तिस्मृतिरिति दूषकतादौज-
मिति । तन्न । व्याप्तिस्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात्
वादिभ्यां व्याप्त्युद्भावनाच्चेति । मैवम् । हेतुद्वयममूहा-
लम्बनाद्युपपदुभयव्याप्तिस्मृतावुभयपरामर्शरूपं ज्ञान-
मुत्पद्यते, अत एकदा विरुद्धकार्यद्वयकारणान्नैकमपि
कार्यमुत्पद्यते, तादृशपरामर्शश्च स्वार्थानुमाने प्रत्य-
क्षादितः, परस्य तु वाद्युपन्यस्तन्यायेत्यापितप्रमाणा-

शङ्कते, 'नन्विति, ज्ञानद्वययौगपद्याभावादिति भावः ।
मिद्वान्तयति, 'कमेति, 'सत्त्वादिति 'प्रतिरोध इत्यन्वयः, 'एकानन्तरं,
एकहेतोः परामर्शानन्तरं, 'अपरेति अपरहेतौ व्याप्तेः पक्षधर्मत्वञ्च
च ज्ञानेनेत्यर्थः, तथाच द्वित्वमविवक्षितं, 'ज्ञानेति एकहेतुकव्याप्ति-
ज्ञान तत्परामर्शं हेतुनिरन्तराप्रिज्ञान-तत्परामर्शात्मकज्ञानचतुष्टयस्ये-
त्यर्थः । वाच्यञ्च केवलान्वयितव्योद्देशायां पक्षधर्मिकं तत्तदभावोभय-
व्याप्यवत्तापरामर्शसम्भवात्तदानीं तत्प्रतिपक्षो माकोति सोन्वहमतं

वतारात् । अस्य च केवलान्वयिन्यपि सम्भवः घटो-
ऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राभिधेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ता-
भावप्रतियोगिजात्यन्यत्वे सति घटमावहन्त्यन्यधर्म-
त्वात् घटान्योन्याभाववत् पटरूपवच्च, घटनिष्ठात्यन्ता-
भावोऽभिधेयत्वप्रतियोगिकः घटवृत्तिनित्याभावत्वात्
घटनिष्ठान्योन्याभाववदिति विशेषादर्शनदशायां, न

निरर्थक्येति, 'अस्य चेति, 'अस्य' विरोधिपरामर्शात्मकप्रतिपक्षस्य,
'केवलान्वयिनि' मन्त्रेण गृहीतवाच्यके, 'घटेत्यादि, प्रतियोगित्वं
स्वरूपसम्बन्धेन यावत् तेन संयोगेनाभिधेयत्वस्याभावमादाय न
मिद्वेषाधनं, सत्ताद्याश्रयत्वे व्यभिचारस्य वारणाय 'सत्यत्वं ज्ञात्या-
श्रयताम्यत्वे सत्तौत्यर्थकं, घटत्वादिप्रकारकप्रमाविशेषत्वे महारणाय
'घटमावेत्यादि, घटवृत्त्यन्यत्वं अभिधेयत्वे स्वरूपसिद्धमतो भावपदं ।
ननु घटनिष्ठत्वं अवश्यं देशिकविशेषणतया वाच्यं अन्यथा जातिम-
त्तादेरभावस्यापि कालिकादिमन्त्रेण घटनिष्ठत्वाद्देतोर्वैविशेषण-
त्वापत्तेः तथाच घटान्योन्याभावस्य घटत्वस्वरूपस्य तादृशधर्मत्वेन
घटवृत्तित्वात् तत्प्रतियोगिनो घटान्योन्याभावस्य दृष्टान्ततायोगा-
दाह, 'पटरूपवच्चेति, 'घेटव्यविवक्षितं, 'घटनिष्ठेति, 'अवाण्यत्या-
भावः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको यावत् तेन न पूर्ववत्
मिद्वेषाधनं, हेतौ च घटवृत्तिनं घटत्वाभावे नित्यत्वं घटनिष्ठधर्मे-
ऽभावत्वं घटत्वादौ व्यभिचारस्य वारणाय, 'अन्योन्येति घटवृत्त्य-

च पक्षैक्यमपि तन्त्रं, विरोधस्यैव दूषकत्वेऽधिकस्य
व्यर्थत्वादिति ॥

इति श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तः ॥

भिधेयत्वभेदवदित्यर्थः । ननु हेतुद्वयमपि पटत्वाद्यभावे व्यभिचा-
रीत्यत आह, 'विशेषति उक्तहेत्वोर्ध्वभिचाराद्यदृश्यायामित्यर्थः,
'पक्षैक्यं' एकधर्मिकत्वं, 'तन्त्रं' प्रतिपक्षताव्यापकमित्यर्थः, 'चटो-
ऽभिधेयत्वव्यापकाभाववान् इत्येवं व्यतिरेकपरामर्शेन पक्षैक्यस्य
सम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं ।

इति श्रीमथुराभाष्यतर्कवागीश विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरच्ये
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरत्ने सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तग्रहणं ॥

अव्याप्तिविपूर्वपक्षः ।

असिद्धिस्तु न व्याप्ति-पक्षधर्मताविरहः, प्रत्येक-
मननुगमात् । अथ प्रत्येकाभावेऽनुगतोव्याप्ति-पक्ष-
धर्मताविशिष्टाभावोऽसिद्धिः, यद्यपि विशिष्टस्यान्यत्वे
प्रत्येकाभावाव्याप्तिरप्यसिद्धान्तश्च अनन्यत्वे प्रत्येकाभाव-

अव्याप्तिविपूर्वपक्षरहः ।

आप्नोति, तथाच व्याप्ति-पक्षधर्मताभाववान् हेतुरसिद्ध इति
भावः । अथ चटो द्रव्यं सत्तादित्यादौ^(१) व्याप्यत्वापिहे^(२) संशय-
शायत्वस्य, अयोगोक्तं वक्रिमान् धूमादित्यादौ स्वरूपापिहेः
संशयश्च पक्षधर्मत्वस्य प्रवेशः, व्याप्तिश्च बाध्याभाववदवृत्तिर्न सति
बाधसामानाधिकरण्यारूपा पाद्या न तु हेतुव्यापकबाधसामानाधि-
करण्यारूपा द्रव्यं सत्तादित्यादिबाधव्याप्यत्वापिहेस्त्वत्वे तदप्रसिद्धा^३
असम्भवापत्तेः । पक्षधर्मत्वस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वं तेन
द्रवो वक्रिमान् धूमादित्यादौ स्वरूपापिहे कालिकादिसम्बन्धेन
हेतोः पक्षवृत्तित्वमपि न क्षतिः । व्याप्ति-पक्षधर्मत्वयोः प्रत्येकाभाव-
रथमसिद्धिः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावो वा आद्ये आह, 'प्रत्येक-
मिति प्रत्येकाभावस्येत्यर्थः, 'अननुगमात्' सर्वसिद्धायाधारकत्वात्,

(१) वक्रिमान् धूमादित्यादौ इति ख०, म० ।

(२) सत्त्वसामानाधिकरण्याभावाप्रतियोगिरथात्वं सामानाधिकरण्यापि-

विशेषणद्वाराणि । यथा कृष्णागुरुप्रभववन्निमानयं
कटुकसुरभिषण्डरधूमवत्त्वात् । अयञ्च बाधाग्रया-
सिद्धस्वरूपासिद्धासाधारणसंकीर्णः क्वचित् ॥

ध्येन धर्मिणोऽपि त्रैविध्याभिधानमिति वदन्ति । अपभ्रंशेति ।
बाधस्वरूपामिदंन्यतरसङ्करस्तु आवश्यकोऽन्यसङ्करस्तु जातिरको
ज्ञानासङ्कराच्च पार्यक्यम् ॥

रूपासिद्धयोरन्यतरस्यावश्यकत्वात्तत्र स्वाचित्कत्वासम्भवात्तत्र बा-
धेति । हेतुविशेषणार्थासिद्ध्यादिभिरपि कश्चिन्मातृक्यंममवाप्राप्त्या-
सिद्ध्यादिपक्षस्थोपलक्षणपरत्वमित्याशयेनाह अयमसङ्करसिद्धिः ।
ननु विरुद्धहेतौ बाधासिद्धयोरन्यतरस्यावश्यकत्वे तदेवास्तु वृषणं
कृतं विरोधेनेत्यत आह जानंति ॥

इति भीजगदीशतर्कालङ्कारविरचितायामनुमानचिन्तामणि-
र्वाचितिभ्याकरणायां विरुद्धग्रन्थः समाप्तः ।

चिन्तामणेः सत्प्रतिपक्षः ।

सत्प्रतिपक्षत्वं न समानबलबोधितसाध्यविपर्यय-
लिङ्गत्वम्, परस्परप्रतिबन्धेनोभयोरबोधकत्वात् । बल-
ञ्च न सपक्षसत्त्वादि, व्यतिरेकिण्यभावात् । नापि स-
मानव्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वम्, विरोधेनैकत्र तद्गङ्गनियमा-
त् । नापि व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातत्वम्, विरोधिव्याप्ति-
पक्षधर्मताविशिष्टज्ञानयोरन्यतरभ्रमत्वनियमेन नित्यत्व-
व्याप्तश्रावणत्वादित्रैशिष्ट्याप्रसिद्ध्याऽऽरोपयितुमशक्य-
त्वात् । न च साध्यव्याप्यस्य पक्षधर्मता पक्षधर्मस्य वा
साध्यव्याप्यतारोप्येति बाध्यम् । एकत्र तदुभयाभावात्

दीधित्याः सत्प्रतिपक्षः ।

एकत्र तदुभय इति । व्याप्ये पक्षधर्मतायाः पक्षधर्मे च व्या-

जागदीश्याः सत्प्रतिपक्षः ।

ननु व्याप्ये पक्षधर्मत्वस्य पक्षधर्मे वा व्याप्यत्वस्याऽऽरोप-
यस्यलक्षणघटको न तु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वस्यारोप इत्येकत्रेत्या-
दिभूतान्निरुद्धितो माबाधमाह व्याप्य इत्यादि । अस्यापक्षः सकल-

विशिष्टस्याऽप्रसिद्ध्या तद्विशिष्टस्यारोपासम्भवात् । ना-
प्यनिर्धारितविशेषेण बोधितसाध्यविपर्ययकत्वम्, उ-
भयोरबोधकत्वात् । विशेषश्च न व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूपः,
एकत्र तद्भङ्गनिषमात् ॥

प्यत्वसारोपः प्रत्येकमव्यापकोऽतो विशिष्टस्यारोपो वाच्यः, स
चैकधर्मिणि विरोधिव्याप्यद्वयविरहाद्विशिष्टस्याऽप्रसिद्ध्या न सम्भ-
वतीत्यर्थः । विरुद्धादौ साधने स्वव्यापकसामानाधिकरण्यापव्या-
प्तेरप्राप्तिदेशेऽपि द्रष्टव्यम् । एकत्र तद्भङ्गोक्तिः । तथा चाऽन्यतरत्वेन
तद्वधारणमस्तीति भावः ॥

सत्प्रतिपक्षवृत्तिः । ननु विरोधिव्याप्यया पक्षधर्मतया च जातलोको
विशिष्टप्रसिद्धिर्न क्षतिकरीत्यतः स्वये तत्साधारणदोषमाह विरु-
द्धादाविति । आदिना व्यभिचार्योद्यमग्रहः । तथा च पर्येतो बन्धि-
मान्धुमादित्यस्य प्रतिपक्षे पर्येतो न बन्धिमान्धुमवन्तत्वादित्यादावध्या-
सिरिति भावः । इदमुपलक्षणम् । तमो न द्रव्यमालोकातपेक्षधर्मो-
ह्यत्यादित्यस्य प्रतिपक्षे तमो द्रव्यं रूपवत्त्वादित्यादौ हेतुताघटकस-
मवायेन पक्षवृत्तिरव्याप्तिरुक्त्याऽव्याप्तिर्दृष्टव्या । ननु व्याप्तिभङ्गे व्या-
प्यशेषे भ्रमत्वं तथा चैकत्र तन्निषेधेऽपि तद्वधधारणादुक्तलक्षणं नि-
र्दुष्टमेवेत्यत आह तथा चेति । अन्यतरत्वेन भङ्गमभङ्गान्यतरत्वेन ।
तथा च व्याप्यतादेशे भ्रमत्वं तदभावादन्यतरत्वेन निर्णयदशार्थो वि-
रोधिपरामर्शोऽव्याप्यकप्रतिपक्षे लक्षणाव्याप्तिरिति भावः ॥

इति आगदीह्यां सत्प्रतिपक्षपूर्वपक्षग्रन्थः समाप्तः ।

उच्यते । साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोप-
स्थित्या प्रतिपक्षकार्यलिङ्गत्वं तत्त्वम् । बलञ्च व्या-

सत्प्रतिपक्षितव्यवहारो हि सत्यमिति वा साधने नाऽपराध-
व्यापने नाप्यविद्यमानविरोधिपरामर्शो, अत एव सत्प्रतिपक्षो वि-
रोधिव्याप्यादिमत्तया परामृष्यमाणो हेतुः विरोधिपरामर्शो वा य-
स्य परामृष्यमाणस्य हेतोरसौ सत्प्रतिपक्ष इति विग्रहमपि वर्णय-
न्ति, अतस्तदनुसारेणैव व्यवहारोपपिकं लक्षणमाह साध्येति ।
याथाश्रयासिद्धौ निर्णयवारणाय समर्थान्तिम् । न चासौ न व्या-
प्तिपक्षधर्मतात्मकबलोपस्थितिरिति वाच्यम् । व्याप्तिपक्षधर्मताविर-

अथ सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तः ।

मूलोक्तसत्प्रतिपक्षोपाधेः सद्धेतावपि सत्त्वात्तत्र च हेतुभासा-
ससामान्यलक्षणासत्त्वादेतस्य तद्विभाजकत्वानुपपत्तिरतो व्यवहा-
रीपयिकप्रतिपक्षपरतया मूलं समर्थयति सत्प्रतिपक्षितेति । सति
समीचीने । एवमग्रेऽपि । अत एवेति । विग्रहमपि वर्णयन्तीत्यन्वयः ।
अधिष्ठातारलिङ्गकविरोधिपरामर्शस्य लीयप्रतिपक्षाव्याप्तेराह विरो-
धिपरामर्शो चेति । यस्येत्यनेन केवलहेतुबोधने तस्याऽपराधस्यमाण-
तादृशायामपि सत्प्रतिपक्षितत्वापत्तिरतः पूरयति परामृष्यमाणस्येति
वाच्येणादि । काश्चनमयहदो न बन्धिमान्धुमवन्तत्वादिनिर्णयेन हदो न
काश्चनमय इत्येवमाश्रयासिद्ध्या वा प्रतिपक्षानुमितिस्वरूपकार्यकं
काश्चनमयहदो बन्धिव्याप्यधूमवानित्यादिपरामर्शविषये धमादाव-
तिव्याप्तिवारणार्थं समर्थान्तमुपस्थितिविशेषणमित्यर्थः । असौ प्रो-
क्तावादिनिर्णयः । व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकोति । तादृशबलस्यैव मूलो-
क्तत्वादिति भावः । साध्यत्व इति । तथा च पर्येतो बन्धिव्याप्यधु-

इस्य साध्यत्वे पक्षतावच्छेदकत्वे वा तत्सम्भवात् । यतः साध्या-
भावव्याप्यत्वात् साध्यं पक्षवृत्तिर्वाभावव्याप्यत्वादिति पक्षस्य,
व्यापकभेदेन च अन्यव्यतिरेकभेदेन च व्याप्तेः विप्रतारको-
पादानेऽन्यासंग्रहेण बलस्याऽपि वास्तव्याच्च । साध्यधीविरोधानु-
मितिजनकज्ञानविषयत्वेन तदुपादाय तदुपस्थितमिधानञ्च शिरोवे-

मासाध्याप्यमादित्यत्र पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्याकारेण लो-
किकसन्निकर्षादिजनितेन साधारणकव्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयेन प्रति-
रुद्धकार्यत्वादेतादृशधूमाभावव्याप्यधूमवत्तापरामर्शविषये भूयेति-
व्याप्तिरिति भावः । साध्याभिप्रेत्यतिव्याप्यधूममाह पक्षतावच्छेदकत्वे
चेति । तथा च वह्निव्याप्यधूमस्यः पर्वतो वह्निमानालोकादित्यत्र
वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतलक्षणाध्यासात्साधारणकव्याप्तिपक्षधर्मत्वोप-
स्थित्या प्रतिरुद्धकार्यके पराभूत्यमाणालोकादिहेतावतिव्याप्तिरिति
भावः । ननु तद्व्याप्तिपक्षधर्मतायाः प्रकृतसाध्यानिरूपितत्वाच्च तदा-
त्मकवाचातिव्याप्तिरतः पक्षधर्मतायाः न्यासेऽननुगतत्वात्तदव्यक्तं
बलं लक्षणे प्रवेद्यमेव नेत्याशयेनाह पक्ष इति । पक्षस्येति । एष क्रमेण
विरोधिपरामर्शविषयस्येत्यर्थः । भिन्नवाहियमेतन्नेनाह व्या-
पकभेदेनेति । प्रथमे साध्याभावो व्यापको द्वितीये तु पक्षवृत्तिर्वा-
भावस्तथेति व्यापकभेदेन विरोधिच्याप्तेर्मिमतवादित्यर्थः । ननु पक्ष-
धर्मिकसाध्यवत्तामुमितौ तद्वर्त्मिकसाध्याभावव्याप्यवत्तादुदेरेव
प्रतिरोधकत्वमते पक्षव्यापकयोर्भेदाद्वलस्याऽननुगतासम्भवं इत्यत
आह अन्यव्यतिरेकभेदेन चेति । इदमुपलक्षणम् । व्यापकसामा-
नाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेः साधनभेदेनापि भेदो बोध्यः । एवं सर्व-
त्रैव व्याप्तिपक्षधर्मतायोर्द्वयोरेपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धभेदादनुग-
मो द्रष्टव्यः । ननु विरोधिच्याप्तिपक्षधर्मतात्मकं बलमेवानुगतत्वे-
नोपादाय समर्थान्तं विशेषणमेव किमिति न स्यउपते इत्यत आह
साध्यधीति । प्रकृतपक्षधर्मिकसाध्यवत्ताधीविरोधिनी साधुमितिजन-
कज्ञानविषयत्वेन विरोधिच्याप्तिपक्षधर्मतात्मकं बलमुपादिप-
त्यर्थः । शिरोवेष्टनेनेति । तथा च लाघवात्समर्थान्तमात्रेणोपस्थितौ

एतेन सामिकास्पर्ममनुभावाति । साध्यस्य साध्यसिद्धेर्विरोधिन्याः
पक्षो न साध्यवृत्तिर्वाभावव्याप्यत्वात् । साध्यवत्ताज्ञानपक्ष-
कपक्षानविषयो बाधः साध्याभावादित्यपत्त्यादिः, तदुपास्थितेर्वी
जननयोग्यता समानया बलोपस्थित्या तथाविधव्याप्यादिवृद्ध्या,

साध्यविरोधयनुमितिजनकत्वस्य लाभासम्भवाच्चादृशानुमितिजनक-
ज्ञानविषयत्वमुपस्थितविशेषणं गौरवमस्मिति भावः । ननु साध्या-
भाववत्तापुपस्थितेः साध्यप्रतिरुद्धकत्वरूपतया विरोधित्वाभावात्तद्व-
त्तासम्भवं इत्यत आह साध्यस्थित्यादि । साध्याभाववत्तापुपस्थिति-
रित्यत्र साध्यसिद्धिर्विरोधुपस्थित्येनानुगतत्वमेव प्रवेद्यस्य फलं
इत्येति पक्ष इति । न साध्यवान् साध्यवद्विप्रः । तथा च साध्या-
भावोपस्थितिसमर्थयुक्तौ साध्यवद्व्याप्यादिव्याप्यवत्तापरामर्श-
त्वप्रतिपक्षव्याप्तिः स्यादिति भावः । उपस्थितिरित्यस्य जननयो-
ग्यत्वमेवत्वः । साध्यपदस्य सिद्धिपरतायामाधुनिकलक्षणापत्तेः
कल्पान्तरमाह साध्याविरोधीत्यादि । अत्र विरोधिपदस्य प्रतिपक्ष-
कज्ञानविषयत्वेन बोधने शक्तिर्निरुद्धलक्षणा वा फलतो न कश्चिद्विरो-
धः । साध्याभाववत्तापुपस्थित्यभिधाने साध्यादिधर्मिकपक्षवृत्ति-
त्वाभावाव्याप्यवत्तापरामर्शोद्देशायां सत्यतिपक्षाध्याप्तिरतः साध्य-
विरोधित्वेनानुगतानामुपस्थितिर्निवेशितेत्यावेदयितुमाह साध्याभा-
वादिति । नादिपदाश्यां पक्षाद्वृत्तत्वादिशेसाध्यापुपग्रहः । त-
दुपस्थितेर्वा । वाकारोऽनास्थाद्यः । यत्र पर्वतो वह्निमान्मेयो वा
धूमादित्यादी साध्याभावापक्षपक्षाधिकं साध्याभावादिकं वा न प्रसि-
द्धं तत्रत्यस्य प्रतिपक्षाध्याप्तिभिरा पृथक्त्वस्यैवानुसरणीयत्वात्तत्र
च साध्यधीविरोधिन्या समरूपाया उपोपस्थितेः सौलभ्यादिति ध्ये-
यम् । उपस्थापनेत्यत्र निजस्यैव विचरणं जननेति । समर्थेत्यस्य वि-
चरणं वाच्यमेति । जनकतावच्छेदकधर्मविशिष्टयेति समुदितार्थः ।
मन्वानस्य बलविशेषणत्वधूमं निराकुर्वन्नाह समानयेति । वयो-
दित्येति यथाभूतामिवावेन । अत एव विवृणोति तथाविधेति ।
साध्याभावादितिरूपितोपपन्नं व्याप्यादित्यादिना पक्षधर्मतापग्रहः ।
माधुनिकीत्याननुगतात् बलस्य लक्षणाप्रकृत्यैव तु समानया उपस्थि-

प्रतिरुद्धं कार्यं यस्य तादृशलिङ्गत्वमित्यर्थः । विरोधिपरापरादेति-
पक्षत्रलक्षणयोग्यताशास्त्रिन्या अप्युपस्थितेरेवामाण्यग्रे सम्प्रतिप-
त्तनामस्यादकत्वात् कार्यप्रतिरोधानुभावनम् । समानत्वञ्चाऽगृही-
तामाणाव्यवकाश्याभिद्वयौपयिकपरामर्शकालीनत्वम् । अर्थात्
गृहीतामामाण्यके वा परामर्शे मत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहारविरहात् ।
यत्तु मामाण्यनिर्णयेनाऽधिकवलयया वाचकस्य विरोधिपरामर्शस्य

त्या प्रतिरुद्धं कार्यं यस्येत्येवं योजना कार्या । ननु साध्यविरोध्युप-
स्थापनसमर्थोपस्थितिस्मान्कालीनसाध्यपरामर्शविधेयलिङ्गत्वमित्ये-
वास्तु तादृशोपस्थितिप्रतिरुद्धकार्यकत्वपर्यन्तं ध्वंशमत आह विरो-
धोति । शास्त्रिन्या अपील्यमेतत् साध्यविरोध्युपस्थितिस्मर्थत्वमादक्षि-
तम् । परामर्शधर्मिकाप्रामाण्यकालाभावात्स्य पृथगेवाऽनुमानहेतुत्वमि-
त्याशयेनेदम् । ननु हेतौ साध्यपरामर्शोभावात्साध्यप्रामाण्यकाला-
भवात्साध्यपरामर्शेदशायां वा विरोधिपरामर्शेप्रतिरुद्धकार्यकत्-
वसम्भवात् तदानीमपि सत्प्रतिपक्षत्वापत्तिरत आह समानत्व चेति ।
साध्यपरामर्शोऽप्यासिद्धेन तात्त्वात्प्राप्तानुगमके ध्येमाह
साध्यसिद्धौपयिकेति । प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वमिति-
धर्मोपस्थितप्रकार्यनिकोपतकारणताशास्त्रज्ञानकालीनत्वमित्यर्थः ।
साध्यसिद्धौपयिकज्ञानकालीनत्वस्य फलमाह असतीति । परामर्शो
इत्यप्रमाणस्य । अगृहीताप्रामाण्यकेत्यस्य फलमाह गृहीताप्रामा-
ण्यक इति । अत्र साध्यपरामर्शे यद्यप्रामाण्यजोदशायां न सप्र-
तिपक्षत्वव्यवहारः तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावात्तदवस्थ निवेद्यमनो न
कोपि दोषः । सत्प्रतिपक्षितेति । हेतौ सत्प्रतिपक्षितत्वप्रदं वदन्ति-
त्यर्थः । मिश्रमतमाह यत्तिरिति । वाचकस्य साध्योपाधानुमितजन-
कत्वम् । समानेतीति । तथा च निश्चितप्रामाण्यकसाध्यपरामर्शका-
लान्तर्यमेवोपस्थितेः समानवलयं मिश्राभिप्रेतमिति भावः । अस्मि-
न्कारणेति । अनिश्चितप्रामाण्यकनापि परामर्शेन साक्षाच्छानुमितेक-
त्वादेन विपर्ययानुमितेऽप्यप्रतिपक्षकत्वेन प्रामाण्यमिश्रस्य ज-
नकत्वान्न चोक्तत्वादित्यर्थः । तथा च यावत्प्रामाण्यं न गृह्यते

वाचनस्य समानेति । तदसत् । व्यभिचारेण मामाण्यग्रहस्याऽवल-
म्बात्, अन्यत्राऽप्रामाण्यग्रहानुकूलत्वेनैव क्वचित्तदुपयोगात् । बल-
वदपेक्षान्दानाच्चाक्तकल्पाभावात् तद्वैधर्म्यम् । लिङ्गपदोपादाना-
च्च स्वीयसिद्धौपयिकपरामर्शकालाभावात्साध्यैर्युदासः । विरोधि-
परामर्शेप्रतिरुद्धकार्यकत्वविशिष्टपरामर्शविषयत्वेन फलितार्थः ।

साध्यविरोधिपरामर्शयोः प्रतिपक्षितत्वमिष्टमेवेति तद्वारणार्थं समान-
पदे ध्वंशमिति भावः । नन्वेवं विरोधिपरामर्शस्य प्रामाण्यमहानुस-
रणं ध्वंशमत आह अन्वयेति । साध्यपरामर्श इत्यर्थः । अप्रामा-
ण्यानुमापकत्वात्साध्यप्रतिपक्षितत्वानस्य साध्यविकल्पाभावादाह क्व
चित्तिरिति । तदुपयोगात् विरोधिपरामर्शेयप्रामाण्यनिश्चयस्योपयो-
गात् । ननु साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानोपस्थित्या प्रतिरुद्ध-
कार्यकत्वमेव यदि सम्यक् तर्हि बलं मूलकता किमित्युपासमत
आह बलपदेति । समानवलयपदस्येत्यादिः । उक्तेति । अगृहीताप्रामा-
ण्यकसाध्यपरामर्शकालीनत्वकल्पेत्यर्थः । तथा च समानपदेनोका-
यलाभे तात्पर्यमाहकतया बलपदे सफलमिति भावः । लिङ्गत्वस्य
बलत्वान्वयित्वाद्यभावात्तलिङ्गपदेनात्मदेवधारणासम्भवादाह स्वीयेति ।
तथा च स्वलिङ्गकप्रकृतसाध्यसिद्धौपयिकत्वेनैव परामर्शो निवेश-
नीय इति भावः । नन्वेतावता स्वलिङ्गकप्रकृतसाध्यसिद्धौपयिकागृ-
हीताप्रामाण्यकपरामर्शकालीनसाध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानव-
लोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्यकत्वं फलितं तद्वन्न मणिकारमते लिङ्गस्या-
कारणत्वाद्वाधितमतां निष्कर्षमाह विरोधिपरामर्शेति । पक्षधर्मि-
कसाध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थस्वसमानकालीनपरामर्शेप्रतिरुद्धकार्यके-
त्यर्थः । स्वे साध्यपरामर्शः । तेन विरोधिपरामर्शोभावाज्ज्यकार्य-
कत्वपर्यवसितस्य विरोधिपरामर्शेप्रतिरुद्धकार्यकत्वस्य कालान्त-
रीयविरोधिपरामर्शमादायापि केवले साध्यपरामर्शे सम्भवात्तदानीं
नातिव्याप्तिः । न च निवेदिहेतुनिवृत्त्यो जलत्वादित्यादौ प्रकृतपक्ष-
कप्रकृतसाध्यभावादानुमाप्यसिद्धा तत्र तयोर्विरोधिपरामर्शयोः
सत्प्रतिपक्षता न स्यादिति वाच्यम् । साध्यविरोधिविधेयकानु-